ئۈچىنچى باب قاراقىتان، موڭغۇل ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنى

1 - بۆلۈم قاراقىتان خانلىقى ۋە يەرلىك ئىسلام ھاكىمىيەتلىرى

قاراقىتان خانلىقى (مىلادى 1218 — 1124 - يىللار) لياۋ سۇلالىسىدىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا قۇرۇلغان فېئودال خانلىق بولۇپ، " كېيىنكى لياۋ "، " غەربىي لياۋ "، " قارا خىتاي " دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قاراقىتان خانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر ئەسىرگە يېقىن مەزگىلدە، ئۇنىڭ تېررىتورىيىسى ئاساسەن بۇرۇنقى قاراخانىيلار خانلىقى ۋە قوچو ئۇيغۇرلىرىغا تەۋە جايلار بولۇپ، شەرق تەرىپى تاڭغۇتلار ۋە موڭغۇللارنىڭ كېرەي، نايمان قەبىلىلىرى تۇرغان جايغا تۇتىشاتتى، شىمال تەرىپى ئېمىل ۋە بالقاش كۆلىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، غەرب تەرىپى ئاساسەن ئامۇ دەرياسىنى چېگرا قىلغانىدى، جەنۇب تەرىپى خوتەن رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. قاراقىتان خانلىقىنىڭ پايتەختى بالاساغۇن بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەند شەھىرى " ماۋرائۇننەھر مەھكىمىسى " دەپ ئاتىلاتتى. ئۇ قاراقىتان ئاقسۆڭەكلىرىنى ئاساس قىلغان ۋە خەنزۇ، تۈرك، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرلەشمە ھاكىمىيەت ئىدى. ئىسلام تارىخچىلىرى قاراقىتان خانىنى " گۆرخان " دەپ ئاتىغان ۋە بۇ نامنى " خانلارنىڭ خانى " دېگەن مەنىدە ئىزاھلىغان. لېكىن، قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرى يەنىلا ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۇزاققىچە ساقلاپ كەلگەن ھەمدە ئوتتۇرا

ئەرەب يېزىقى قوشۇپ كۆچۈرۈلگەن) ۋە ئىستانبۇل C نۇسخىسى (ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن). ئۈچىنچى نۇسخا، C كۆچۈرمە نۇسخىسىنىڭ يىل دەۋرى ئېنىق بولمىغاندىن باشقا A، B ئىككى خىل كۆچۈرمە نۇسخىسى XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا مەنسۇپ نۇسخىلاردۇر.

يىغىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىقى ئەسەرلەردە ھەم ئاپتورلارنىڭ ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقادى بايان قىلىنغان، ھەم شۇ رايوندىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئوتتۇرا قەدىمكى زاماندا تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغان «قۇرئان كېرىم»، «قۇرئان تەپسىرى» ۋە ئەھمەد يەسەۋىنىڭ شاگىرتى سۇلايمان باقىرخان يازغان شېئىرىي ئەسەر «نەسىھەتنامە» قاتارلىق دىنىي ئەسەرلەرمۇ بار.

كەلتۈرگەنلىكىدىن نەپرەتلىنىپ، 1124 ـ يىلى غەربىي زېمىننى ئېچىش ئۈچۈن غەزەپ بىلەن چىقىپ كەتكەن. ئۇ ئېلىمىزنىڭ شىمالدىكى كەڭ رايونلىرىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 1130 ـ يىلى تاشقى موڭغۇلدىن داۋاملىق غەربكە يۈرۈش قىلغان ھەمدە ئۇيغۇر خانى بىلگە (تۇرۇشلۇق جايى تۇرپاننىڭ شەرقىدىكى قاراخوجا) نىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشكەن. بىراق، كېيىنكى چاغلاردا غەربكە يۈرۈپ قاراخانىيلار زېمىنىغا يېتىپ بارغاندا، يەرلىك ئىسلام ھاكىمىيىتى بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلغان. قەشقەر ھۆكۈمرانى ئارسلانخان ئەخمەد قەشقەرنىڭ شەرقىي رايونىدا قىتانلار قوشۇنىغا قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، يەكچەشمە باش سانغۇن (ئەل ئاۋار) قوماندانلىقىدىكى قاراقىتان قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان. قاراقىتان قوشۇنلىرى ئېمىل دەرياسى بويىدا ئىستىھكام قۇرۇپ تىركىشىپ، ئاخىر قارشى تەرەپنى يېڭىپ، داۋاملىق غەربكە يۈرۈش قىلغان.

"دۈشمەنلەشكەنلەرنى يېڭىش" دېگەن سىياسەتكە "تەسلىم بولغانلارغا ئەمنلىك بېرىش" دېگەن سىياسەت ماسلاشتۇرۇلغان. ئارسلانخان ئەخمەد قاراقىتان قوشۇنلىرىغا قارشىلىق كۆرسىتىپ يېڭىلگەندىن كېيىن ئۆلگەن، ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ بالاساغۇندا تۇرغان. لېكىن، يەرلىك قاڭقىللار بىلەن قارلۇقلار ئۇنىڭغا بويسۇنمىغان ھەم ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ پاراكەندىچىلىك سالغان. ئىبراھىم ئىلاجسىز قېلىپ، قاراقىتان ھۆكۈمرانىدىن ئەسكەر كىرگۈزۈشنى ئىلتىجا قىلغان، يوللىغ تاشىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يەتتىسۇ رايونىنى قايتۇرۇۋالغان. ئۇ بالاساغۇننى پايتەخت قىلىپ، ئىبراھىمنىڭ خانلىق نامىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنىڭغا "ئىلىك ئى تۈركمەن" (تۈركمەن شاھى) دەپ نام بېرىپ، قەشقەرنى سوراشقا قويغان. ئۇنىڭدىن كېيىن يوللىغ تاشىن قاڭقىللارنى بويسۇندۇرغان ھەمدە باش سانغۇن شياۋخورىلارنى 70 مىڭ ئەسكەر بىلەن شەرققە يۈرۈش قىلىپ، قەشقەر، خوتەن ۋە قىرغىزلار رايونى (ھازىرقى يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى) نى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتكەن. بۇ رايونلارنى بويسۇندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن،

ئاسىيا ۋە ئۇنىڭ شەرق، غەرب تەرىپىدىكى رايونلارغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن①. قاراقىتان ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدا ئەنئەنىۋى كوڭزىچىلىق ئىدىيىسى ۋە بۇددىزىم ئىدىيىسى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى، لېكىن ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى مىللەتلەر ئارىسىدا يەنە ئىسلام دىنى، خرىستىئان دىنى، مانى دىنى، ئاتەشپەرەسلىك (زوروئاستېر دىنى)، توين (داۋجياۋ) دىنى، شامان دىنى قاتارلىق كۆپ خىل دىن مەۋجۇت ئىدى. بولۇپمۇ قاراخانىيلار رايونىدا ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىنغانلىقىغا بىر يېرىم ئەسىر بولغانىدى، ئىسلام دىنىنىڭ بۇتپەرەسلىككە قارشى تۇرۇشى قاراقىتان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادى بىلەن زىت ئىدى. بۇ قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى يەرلىك ئىسلام ھاكىمىيەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشىدا مۇرەككەپ ئەھۋالنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى يەرلىك ئىسلام ھاكىمىيەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئاساسەن مۇنداق تۆت مەزگىلنى باشتىن كەچۈرگەن:

بىرىنچى مەزگىل — قاراقىتان خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىل. بۇ مەزگىلدە قىتان ھۆكۈمرانلىرى يەرلىك ئىسلام ھاكىمىيەتلىرىگە "دۈشمەنلەشكەنلەرنى يېڭىش، تەسلىم بولغانلارغا ئەمىنلىك بېرىش②" سىياسىتىنى قوللانغان.

بۇ مەزگىل ئاساسەن يوللىغ تاشىن تەختتە تۇرغان مەزگىلگە (مىلادى 1124 — 1143 ـ يىللار) غا توغرا كېلىدۇ. يوللىغ تاشىن لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاساسچىسى يوللىغ ئاپاگىنىڭ 8 ـ ئەۋلاد نەۋرىسى ئىدى، ئۇ لياۋ پادىشاھى تيەنزا (يوللىغ يەنشى) نىڭ چېرىكلىكى، يارامسىزلىقىدىن، جىن سۇلالىسى ھۇجۇم قىلغاندا دۆلەت زېمىنىنى قولدىن بېرىپ قويۇپ، خانلىقتا ھاقارەت

① شۇنىڭدىن باشلاپ، "قىتان" (خىتاي) دېگەن سۆز ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر جۇڭگونى ئاتاشتا قوللىنىدىغان نام بولۇپ قالغان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن ياۋروپاغا تارقىلىپ، رۇسچە "KUMAU"، ئىنگلىزچە "Cathay" دېگەن ئاھاڭداش ئاتالغۇ بارلىققا كەلگەن.

② «لياۋ تارىخى»، 30 ـ جىلد، «پادىشاھ تيەنزا (يوللىغ يەنشى) ھەققىدە خاتىرە».

بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىمۇ قورقۇتۇۋەتكەن، ئۇنىڭ تەسرى ھەتتا غەربىي ئاسىيا بىلەن ياۋروپاغىمۇ يېتىپ بارغان. ئىلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا قاراقىتان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى تىكلىنىپ، ئىسلام ھاكىمىيىتىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى چەكلىگەن.

ئىككىنچى مەزگىل — قاراقىتان ھۆكۈمرانلىقى گۈللەنگەن مەزگىل. بۇ مەزگىلدە قاراقىتانلار بىر قەدەر كەڭ ۋە مۆتىدىل سىياسەت قوللانغان.

بۇ مەزگىل يوللىغ تاشىندىن باشلىنىپ گەنتەنخۇ شياۋ تابۇيەن (1144—1150)، رېنزۇڭ يوللىغ ئىلە (1151 — 1163)، چېڭتيەنخۇ يوللىغ پۇسۇۋەن (1164 — 1177) ۋە قاراقىتان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى يوللىغ جىرۇق (1178 — 1211) ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىگىچە بولغان ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مەزگىلدە قاراقىتانلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى كەڭ رايونلار كۆپ مىللەتلىك، كۆپ دىنلىق، كۆپ خىل مەدەنىيەت تۈسىنى ئالغان رايونلار ئىدى. قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرى مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى يېتەكچى قىلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي ئالاقە - ھۆججەتلىرىدە خەنزۇچە يېزىقنى قوللىناتتى، پۇللىرىنىمۇ جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىدىكى پۇلنىڭ شەكلىدە قۇيدۇراتتى. پۇلنىڭ ئۈستىدە "گەنتيەن يامبۇسى"، "سوغدى تومپۇرى"، "تيەنشى تومپۇرى" دېگەنگە ئوخشاش خەنزۇچە يېزىق بار ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە قىتانچە يېزىقنىمۇ ساقلاپ قېلىنغانىدى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قارام ئەللەر بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا پارسچە يېزىقنىمۇ قوللىناتتى، خانلىقنىڭ ئوتتۇرا ۋە شەرقىي قىسمىدىكى زېمىندا بولسا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قوللىنىلاتتى. ئۇنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى لياۋ سۇلالىسىنىڭكىگە ۋارىسلىق قىلىنغانىدى. ئەمەل - ئۇنۋان نامى ۋە يىل - ئاي ھېسابىمۇ خەنزۇلار رايونىدىكى بىلەن ئوخشاش ئىدى. ھەربىر قاراقىتان پادىشاھىنىڭ ئۆلگەندىن كېيىن بېرىلگەن نامى بار ئىدى، يېڭى تەختكە چىققان پادىشاھ يىلنامىنى ئۆزگەرتىپ، يىلنى يېڭىدىن باشلايتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار يولغا

مىلادى 1131 - يىلى يوللىغ تاشىن كېرمان (ھازىرقى سەمەرقەند بىلەن بۇخارا ئارىلىقى)دا خانلىق تەختكە چىقىپ ئۆزىنى " گۆرخان " دەپ ئاتىغان، ئەئىيانلار ئۇنى ھۆرمەتلەپ " تەڭرى يار بولغان پادىشاھ " دېگەن پەخرىي نام بىلەن ئاتىغان.

قاراقىتانلار يەتتىسۇ رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن غەربكە قاراپ ئىلگىرىلىگەن، 1137 - يىلى سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى خوجەندلىكلەر غەربىي قاراخانىيلار خانى مەھمۇدنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغان ھەمدە كۆچ توپلاپ ماۋەرائۇننەھر رايونىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلماقچى بولغان. بۇ چاغدا قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي كۆچى بولغان قارلۇقلار بىلەن مەھمۇدخان ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ يۈز بەرگەن، قارلۇقلار قاراقىتانلاردىن ياردەم سورىغان، مەھمۇدخان بولسا سالجۇق سۇلتانى سانجاردىن ياردەم تىلىگەن. شۇنداق قىلىپ، سانجار قاراقىتان ھۆكۈمرانى بىلەن 1141 - يىلى كاتۋان يايلىقىدا ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلغان. ئىبنى ئەسىرنىڭ خاتىرىلىشىچە، جەڭگە چۈشۈشتىن ئاۋۋال سانجار گۆرخانغا خەت ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشىنى تەلەپ قىلغان ۋە قوراللىق تەھدىت سېلىپ، " بىز ئوقيا ئېتىپ چاچنى ئۈزۈۋېتەلەيمىز " دېگەن. گۆرخان خەتنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، خەت ئېلىپ كەلگەن ئەلچىگە : قېنى، سەن يىڭنە بىلەن مېنىڭ ساقىلىمدىكى بىر تال تۈكنى ئۈزۈپ باقىنا، دەپ بۇيرۇق قىلغان، لېكىن ئۇ ئەلچى بۇنداق قىلالمىغان، بۇ چاغدا گۆرخان: " سەن يىڭنە بىلەن ساقالدىكى تۈكنى ئۈزۈۋېتەلمىگەن يەردە، باشقا ئادەملىرىڭ قانداق قىلىپ ئوقيا بىلەن باشتىكى چاچنى ئۈزۈۋېتەلەيدۇ؟①" دېگەن. شۇنىڭ بىلەن گۆرخان سانجارغا ھۇجۇم باشلىغان. بۇ قېتىمقى جەڭدە مۇسۇلمانلار قوشۇنىدىن 30 مىڭ كىشى ئۆلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە بېشىغا سەللە يۆگىگەن نۇرغۇن موللىلارمۇ بار ئىدى. يوللىغ تاشىننىڭ كاتۋان يايلىقىدىكى ھەل قىلغۇچ جەڭدە قىلغان غەلىبىسى غەربىي قاراخانىيلارنى قاراقىتانلارنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇپلا قالماستىن،

① « تارىخى ئومۇمىيە» دىن تاللاپ قىلىنغان تەرجىمە، (2 - قىسىم).

ئاسасەن ماۋەرائۇننەھر رايونىدا يۈز بەرگەن، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ
ھۆكۈمرانى بىلەن قارلۇق ھەربىي سەركەردىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش
بارغانسېرى ئەۋج ئالغان. قاراقىتانلار كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقان خارەزمگە
تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىنى
كۈچىنىڭ بارىچە يۆلىگەن. مىلادى 1158 - يىلى گۈرخان غەربىي
قاراخانىيلارنىڭ ئىسيانچى قارلۇقلارنى باستۇرۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن،
قەشقەردىكى ئىلىك ئى تۇركمەن (ئىبراھىمخان) نى قوشۇن باشلاپ ياردەم
بېرىشكە ئەۋەتكەن. 1163 - يىلى قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرى يەنە
سەمەرقەندتىكى ئىلىك چاغرۇلخاننى قارلۇقلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، قەشقەرگە
كۆچۈرۈپ، تېرىقچىلىق ياكى باشقا ئەمگەك بىلەن شۇغۇللاندۇرۇشقا بۇيرۇغان.
چاغرۇلخان قارلۇقلارنى باستۇرۇش داۋامىدا، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇخارانى
بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان. بۇخارا ھاكىمى سوتچى ئىبنى مازا غەزەپلەنگەن ھالدا
چاغرۇلخانغا ئېتىراز بىلدۇرۇپ: " بىلىپ قويۇڭكى، تۇنۇگۇن كاپىرلار
(قاراقىتانلارنى دېمەكچى) بۇ دۆلەتكە ئاياغ بېسىپ كىرگەندە، باشقىلارنىڭ
مال - مۈلكىنى بۇلىمىغان ۋە كىشىلەرگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزمىگەن.
مەن سىلەرگە ئاجرىتىپ بەرگەن خىراجەتمۇ سىلەرنىڭ ئېھتىياجىڭلارغا يېتىپ
ئاشىدۇ، سىلەرنىڭ ئۇنداق بۇلاڭ - تالاڭ، قىرغىنچىلىق قىلماسلىقىڭلارنى
ئۈمىد قىلىمەن ①" دېگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قاراقىتان
ھۆكۈمرانلىرى " غەيرىي دىن " دە بولسىمۇ، لېكىن ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى
مۇسۇلمانلار ئارىسىدا خالىغانچە بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىق قىلماي ياخشى
تەسىر قالدۇرغان.

ئۈچىنچى مەزگىل — قاراقىتان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى يوللىغ
جىرۇق ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل. بۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى
رايونلاردا سىياسىي كونتروللۇق يوقالغان، خەلق قوزغىلىپ كەتكەن، ۋاسساللار
ئىسيان كۆتۈرگەن. قاراقىتان خانلىقى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ ئۆز

① «تارىخى ئومۇمىيە» دىن تاللاپ قىلىنغان تەرجىمە (1- قىسىم).

قويغان بەزى تۈزۈملەر ئاساسەن ئىچكى رايونلاردا قوللىنىلغان چارە بىلەن ئوخشاش ئىدى، مەسىلەن، باج ئېلىشتا ئېلىمىز ئەزەلدىن قوللىنىپ كەلگەن " تۈتۈن بېجى "، يەنى تۈتۈن (ئائىلە) بويىچە باج ئېلىش تۈزۈمى قوللىنىلاتتى (ھەربىر ئائىلىدىن بىر دىنار باج ئېلىناتتى). بۇنىڭدىن باشقا، قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرى چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى سۈيۈرغاللىق تۈزۈمى ئورنىغا دەسسىتىش تەجرىبىسىنى قوبۇل قىلىپ، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەسلىدىكى سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىنى ئۆزگەرتكەن، سۈيۈرغاللىق يەر ئايرىپ بەرمىگەن. بەيئەت قىلغان قارام ئەللەرگە ئاساسلىقى شاھنا (نازارەتچى) ئەۋەتىپ، سىياسىي پەرمانلارنى يەتكۈزۈش، باج - خىراج ئېلىش چارىسىنى قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا ئارىلاشمىغان. يەرلىك ھۆكۈمرانلار مەيدىسىگە بىر تال كۈمۈش ئىزناك تاقاپ، ئۆزىنىڭ پادىشاھقا بولغان قاراملىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلىسىلا كۇپايە قىلغان.

دىنىي ئېتىقاد جەھەتتە، قاراقىتان خانلىقى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دىنىي تۇرمۇشىغا ئارىلاشمىغان، شۇ مەزگىلدە بىرەر خىل دىنىي زورلۇق بىلەن يولغا قويۇش ياكى خەلقنى ئۆز دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلاش ئەھۋاللىرى سادىر بولمىغان. قوجۇ ئۇيغۇر بۇددىستلىرى ئىلى رايونىدا پائالىيەت قىلىپلا قالماي، خرىستىئان دىنىمۇ ئىلى دەرياسى ۋە چۇ دەرياسى ۋادىلىرىدا تارقالغان ۋە راۋاجلانغان. يەرلىك مىللەتلەر " ئاق كىيىمنى خەيرلىك كىيىم، قارا كىيىمنى مۇسىبەت كىيىمى قىلاتتى "، قارا رەڭنى ئەلا بىلىدىغان قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرىمۇ ئەسلىدىكى ئادىتىنى بارا - بارا تاشلاپ، يېڭى ئادەتنى قوللىنىپ، " ھەممىسى ئاق كىيىم كىيىدىغان بولغان①. " شۇڭا، بۇ مەزگىلدە غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى بىر قەدەر مۇقىم بولغان، دىنىي ئېتىقادى ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ئارىسىدا ۋە يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت، توقۇنۇش ناھايىتى ئاز يۈز بەرگەن. مالىمانچىلىق

---

① «غەربكە ساياھەت خاتىرىلىرى»، 1 - قىسىم.

ئاپقان، بالاساغۇننىڭ شىمالىدىكى قارلۇقلار تۇرىدىغان غەيرىي مۇسۇلمان رايونلىرىدا قايالىق ۋە ئالمىلىقتىن ئىبارەت ئىككى .مۇسۇلمان قارام دۆلەت بارلىققا كەلگەن. قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى چېگرىلىنىدىغان كۇسەن (كۇچا) رايونىدا ئۇيغۇر بۇددىستلىرى بىلەن جەڭ قىلغان ئىسلام قەھرىمانى قىزىربېك مەيدانغا چىققان. ئۇ قەشقەر مۇسۇلمانلىرى قوجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن جەڭ قىلغاندا قەشقەرلىكلەرگە ياردەم بەرگەن. ئۇنىڭ قىلغان بۇ ياردىمىگە جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن، قەشقەر خانى قىزىرغا خان دېگەن ئۇنۋاننى بەرگەن. بىراق، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ئىسلام دىنى چەرچەنگىچىلا كېڭەيگەن. ماۋەرائۇننەھر رايونىنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى مالىمانچىلىقنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرىمۇ دىنىي كۈچلەرنى كۈچىنىڭ بارىچە يۆلەپ، ئۆزىنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىشكە تىرىشقان. شۇ چاغلاردا بۇخارادىكى مەشھۇر دىنىي مۆتىۋەر ئائىلە — بۇرھانىدىن جەمەتى ئىچىدە "سادىر جاھان" دەپ ئاتالغان دىنىي گۇرۇھ ئىلكىدىكى "بۇرھان خانلىقى" بارلىققا كېلىپ، قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرىنىڭ شۇ جايدىكى ۋەكىلى بولۇپ قالغان. ئۇلار كۆپلىگەن ۋەخپە يەر - مۈلۈكلەرنى ئىگىلىۋالغان ھەمدە قاراقىتان خانلىقىغا باج - ئولپان تاپشۇرۇش دېگەن باھانە بىلەن زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، خەلقنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان. 1206 - يىلى بۇخارادىكى مۇسۇلمانلار قالقانچى سانجارنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن، خارەزم ھۆكۈمرانى شاھ مۇھەممەد 1207 - يىلى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوشۇن چىقىرىپ، بۇخارانى ئىشغال قىلىۋالغان ھەمدە سەمەرقەند ھۆكۈمرانى ئوسمان بىلەن بىرلىشىپ قاراقىتانلارغا قارشى جەڭ قىلغان، 1210 - يىلى تالاستا قاراقىتان باش سانغۇنى تايانگۇنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان، شۇنىڭ بىلەن خارەزم قاراقىتان خانلىقىغا بولغان بېقىندىلىق ئورنىدىن پۈتۈنلەي قۇتۇلغان.

قاراقىتان خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تېز زاۋال

ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشقا ھەرقانچە ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ، لېكىن زاۋال تېپىش تەقدىرىدىن قۇتۇلالمىغان.

قاراقىتانىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى يوللىغ جىرۇق ئوردا مالىمانچىلىقىدىن كېيىن تەختكە چىققان. مىلادى 1177 ـ يىلى چېكتىيەنخۇنىڭ ئانىسى پۇسۇۋەن كوراگان شياۋ دوروبۇنىڭ ئىنىسى پۇگۇجى شالى بىلەن زىنا قىلىپ كوراگاننى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. كوراگاننىڭ ئاتىسى شياۋ خورىلا لەشكەر باشلاپ كېلىپ ئوردىنى قورشاپ پۇسۇۋەن بىلەن پۇگۇچى شالىنى ئۆلتۈرگەن. پۇسۇۋەن ئۆلگەندىن كېيىن، يوللىغ ئىلەنىڭ 2 ـ ئوغلى جىرۇق تەختكە چىققان. يوللىغ جىرۇق ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، قاراقىتان خانلىقى يەنىلا كۈچلۈك ئىدى، شۇڭا خارەزم شاھ بىلەن قاراقىتانلار ئوتتۇرىسىدىكى سودا بىر مەزگىل داۋام قىلغان، بۇنىڭدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى مۇھىم رول ئوينىغان. خارەزم شاھ بىلەن قاراقىتانلار ئوتتۇرىسىدا سوقۇش توزۇلگەندىن كېيىن، مىلادى 1209 ـ يىلى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر شەيخ سەئدى سودا كارۋانلىرى بىلەن قەشقەرگە بارغان. كېيىنكى مەزگىلدە قاراقىتان خانلىقى تېز زەئىپلىشىشكە باشلىغان. شۇڭا، ئەسلىدە قاراقىتانغا بەيئەت قىلىپ ئولپان تاپشۇرۇپ كەلگەن خارەزم قاراقىتانغا بولغان قارامىلىق ئورنىدىن قۇتۇلۇشقا جىددىي ئۇرۇنۇپ، قاراقىتان ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ئولپان تاپشۇرۇشنى رەت قىلىپلا قالماي، ماۋەرائۇننەھر رايونىغا نەچچە قېتىم بېسىپ كىرگەن. قاراقىتان ھۆكۈمرانلىرى ۋاسساللارغا بولغان كونتروللۇقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ھەدەپ ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىشقا كىرىشكەن. مۇسۇلمانچە تارىخ ماتېرىياللىرىدا گۈرخان يوللىغ جىرۇقنىڭ كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان ئىسلامچە " مۇھەممەد " دېگەن ئىسمى كۆزگە چېلىقىدۇ[1]. ئۇنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن قاراقىتان خانى ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن. ئۇنىڭ ۋەزىرى مەھمۇد تايى مۇسۇلمان سودىگەر ئىدى. قاراقىتان خانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىلدىكى ھۆكۈمرانلىرى ئىسلام دىنىنى ھۆرمەتلىگىنى ئۈچۈن، شەرقىي قاراخانىيلار رايونىدا ئىسلام دىنى راۋاج

---

[1] ئىبنى ئەسىر: «تارىخي ئومۇمىيە»، 11 ـ جىلد.

قاراقىتانىدىن ئايرىلىپ چىقىپ چىڭگىزخانغا ئەلچى ئەۋەتىپ بەيئەت قىلغان ۋە چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە جوجى بىلەن قوشۇلاشقان.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئىككى ۋاسسال خانلىقتىن باشقا، قاراقىتان ھۆكۈمرانلىقى يىمىرىلىش ئالدىدا، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىنمۇ قاراقىتاننىڭ قوچودا تۇرۇشلۇق نازارەتچىسى كەنجى باسقاقنى ئۆلتۈرۈپ، چىڭگىزخانغا ئەل بولغان. چىڭگىزخان ئۇنى 5 - ئوغلۇم دەپ ئاتىغان.

ئۈچىنچى مەزگىل — كۈچلۈك خانلىق ئورنىنى تارتىۋالغان مەزگىل. بۇ مەزگىلدە ئىسلام دىنىغا بېسىم سىياسىتى قوللىنىلغانلىقتىن ، ھەرقايسى رايونلاردىكى ئىسلام فېئوداللىرىنىڭ ۋە كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. چىڭگىزخان ئەسكەر ئەۋەتىپ كۈچلۈككە جازا يۈرۈشى قىلغان، شۇنىڭ بىلەن قاراقىتان خانلىقى ئاخىر گۇمران بولغان.

كۈچلۈك نايمان خانى تايبۇقا (تايانخان) نىڭ ئوغلى ئىدى. 1204- يىلى موڭغۇللارنىڭ سەردارى بۆرە تېكىن تېمۇچىن جەڭ ئۈستىدە نايمان خانى تايبۇقىنى ئۆلتۈرگەن، 1206 - يىلى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلەر قۇرۇلتىيىدا تېمۇچىن چىڭگىزخان قىلىپ سايلانغاندىن كېيىن، شۇ يىلى نايمان سەردارى بۇيرۇقنى تىرىك تۇتۇپ ئۆلتۈرگەن. تايبۇقانىڭ ئوغلى، بۇيرۇقنىڭ جىيەنى كۈچلۈك قېچىپ كېتىپ، مېركىت قەبىلىسىدىكى توقتاي بىلەن بىرلىشىۋالغان، لېكىن چىڭگىزخاننىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا، ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان، توقتاي ئۆلتۈرۈلگەن. كۈچلۈك بالاساغۇنغا قېچىپ بېرىپ، قاراقىتاننىڭ ئاخىرقى پادىشاھى يوللىغ جىرۇققا تايانغان. ئۇ چاغدا يوللىغ جىرۇق بارغانسېرى گاللىۋاشىلىشىپ، ئەيش - ئىشرەت، سەيلە - شىكار بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىغان، لېكىن كۈچلۈكنى ئوبدان كۈتۈپ، قىزىنى بېرىپ، كۈيئوغۇل قىلىۋالغان. شۇ چاغدا قوچو ئۇيغۇر خانى، ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى سەمەرقەند خانى ۋە خارەزم سۇلتانى قاراقىتان خانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىش

تېپىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى شىنجاڭ رايونىدىمۇ داۋالغۇش كېلىپ چىققان. قاراقىتان خانلىقى ھەرقايسى جايلارغا ئەۋەتكەن نازازەتچىلەر ئۆزۈندىن بۇيان ئىزچىل تۈردە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، تۈرلۈك يوللار بىلەن بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىقى ئۈچۈن ئاددىي پۇقرالارنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغاپلا قالماي، ھەرقايسى ۋاسساللارنىڭ باشلىقلىرىنىمۇ ئىنتايىن بىزار قىلغانىدى. قاراقىتان خانلىقى سىياسىي كونتروللۇقنى يوقىتىپ قويۇش بىلەنلا، ھەرقايسى جايلاردا كەينى - كەينىدىن قارشىلىق ھەرىكەتلىرى يۈز بەرگەن. قەشقەر ۋە خوتەن ئاۋۋال ئىسيان كۆتۈرگەن، گۈرخان قەشقەرنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرغاندا، قەشقەر خانى مۇھەممەد ئىبنى يۇسۇپنى ئەسىر ئېلىپ قاماپ قويغان، ئۇ يەنە قايالىق خانى ئارسلانخاننى خوتەندىكى قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەرنى باستۇرۇشقا بۇيرۇغان. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بۇ ۋاسسال خان ئۇنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىشنى راۋا كۆرمەي، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. ئۇنىڭ ئوغلى تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان ۋە چىڭگىزخاننىڭ بىر قىزى بىلەن توي قىلىشقا مۇيەسسەر بولغان.

يېقىندىن مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر ۋاسسال خانلىق — ئالمىلىق (ھازىرقى ئىلى) نى قۇياسلىق قارلۇق ئوزار قۇرغان. ئوزار ئەسلىدە يىلقا ئوغرىلاپ، يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان ئورمان قەھرىمانى سۈپىتىدە باش كۆتۈرۈپ چىققان، ئۇ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى قورال كۈچى بىلەن كېڭەيتىپ، ئالمىلىق شەھرىنى ئىشغال قىلىپ، پۈتۈن رايوننى بويسۇندۇرغان ۋە پولات (ھازىرقى بورتالا ناھىيىسى دائىرىسىدە) نى ئىشغال قىلغان. ئۇ قارام ئادەم بولسىمۇ، لېكىن ئىخلاسمەن خۇداگۇي ئىدى. بىر كۈنى سوفى يەكتىكى كىيگەن بىر سوفى پۇل قەرز ئېلىش ئۈچۈن كەلگەندە، ئوزار ئۇ سوفىغا بىر ئالتۇن بەلىش سەدىقە بېرىپ، سوفىدىن ئۆزىنىڭ ئاللاغا بولغان ھۆرمىتىنى يەتكۈزۈپ قويۇشنى ئۆتۈنگەن ۋە بۇنىڭدىن تەسىرلىنىپ كۆزىگە ياش ئالغان. ئالمىلىق خانى ئوزارمۇ قاراقىتان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە

تارتىۋالغان. " لياۋ سۇلالىسىنىڭ شاھلىق تون ـ تاجلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، جىرۇقنى شاھىنشاھ، ئۇنىڭ خوتۇنىنى شاھ ئانا دەپ ھۆرمەتلەپ، ئەتىسى ـ ئاخشىمى ئۇلاردىن ئامانلىق سوراپ، ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىشىشىنى كۈتكەن[1]» بۇ ۋەقەدىن كېيىنكى 2 ـ يىلى جىرۇق ئۆلگەن، كۈچلۈك قاراقىتان بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، قاراقىتان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانى بولۇۋالغان.

كۈچلۈك ئەسلىدە خرىستىيان (نېستورىيان) مۇخلىسى ئىدى، لېكىن جىرۇقنىڭ قىزىنى ئالغاندىن كېيىن ئۇنىڭ گېپىگە كىرىپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇ ئۆز تەۋەسىدىكى فېئوداللارنى تىنچىتىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىغا بېسىم سىياستى قوللانغان. ئۇ ئالدى بىلەن موڭغۇللارغا بەيئەت قىلغان ئالمىلىق خانى ئوزارنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن نەچچە قېتىم قوشۇن ئەۋەتىپ جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئاخىر ئوزارنى شىكارغا چىققان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ تىرىك تۇتۇۋالغان. كۈچلۈكنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇنى زەنجىر بىلەن باغلاپ، ئالمىلىق شەھرىنىڭ سېپىل تۈۋىگە ئېلىپ بارغان. ئالمىلىق ئاھالىسى سېپىل دەرۋازىسىنى تاقاپ، كۈچلۈكنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلغان. بۇ چاغدا كۈچلۈك موڭغۇللارنىڭ ياردەمگە كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئالمىلىقتىن قايتقان، ئوزارنى يولدا ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بىراق، ئوزار ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى سىغناق تېكىن چىڭگىزخاننىڭ غەمخورلۇقىغا ئېرىشىپ، يارلىق بويىچە ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان.

كۈچلۈك ئوزارنى تىرىك تۇتۇپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، قەشقەر بىلەن خوتەنگە جازا يۈرۈشى قىلغان، ئۇ قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن گۆرخان تەرىپىدىن قاماپ قويۇلغان مۇھەممەد ئىبنى يۈسۈپنى قويۇپ بەرگەن، لېكىن قەشقەر ئاقسۆڭەكلىرى ئۇنى قارشى ئالمىغان، يۈسۈپ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ بۇ ئىشتىن غەزەپلىنىپ، قوشۇن ئەۋەتىپ

---

① «لياۋ تارىخى»، 30 ـ جىلد، «پادىشاھ تيەنزا ھەققىدە خاتىرىلەر».

ئۇچۇن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتاتتى، كۈچلۈكمۇ جىرۇقنى غۇلىتىپ، تەختنى تارتىۋېلىش قەستىگە چۈشكەن. ئۇ ئالدى بىلەن جىرۇقنىڭ قول ئاستىدىكى سانغۇنلاردىن بىرنەچچىسىنى ئۆزىگە تارتىپ گۇرۇھ تۈزگەن ھەمدە قايتىپ كېتىپ، قالدۇق نايمان قەبىلىسىنى يىغىشنى تەلەپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مېركىت قەبىلىسىنىڭ قالدۇق ئامىمىسىمۇ كۈچلۈككە ئەگەشكەن، كۈچلۈك ئەنە شۇنداق تەسلىمچىلەر ۋە ئاسىيلارنى ئەتراپىغا توپلاپ ھەم خارەزم سۇلتانى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، غەلىيان كۆتۈرۈشكە كېلىشكەن، قاراقىتان قوشۇنلىرى سىرتقا ئەۋەتىلگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆز. كەنت شەھىرىدىكى گۆرخاننىڭ خەزىنىسىنى بۇلاپ، ئۇنىڭدىن كېيىن بالاساغۇنغا ھۇجۇم قىلغان، گۆرخان قېرىپ، تېخى ئاجىزلاپ قالغان بولسىمۇ يەنە قوشۇن باشلاپ جەڭگە چىققان، كۈچلۈك ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ چېكىنگەن. شۇ چاغدا قاراقىتان قوشۇنى خارەزم بىلەن سەمەرقەندنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىغا قارشى جەڭدە مەغلۇپ بولغان. قاراقىتان باش قوماندانى تايانگۇ تىرىك تۇتۇلۇپ قالغان، ئۇنىڭ تارمار بولغان ئەسكەرلىرى قايتىشىدىن بېرىپ ئۆز دۆلىتىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان، بالاساغۇن ئاھالىسى شەھەر دەرۋازىسىنى تاقىۋېلىپ، ئۇلارنى كىرگۈزمىگەن، قاراقىتان قوشۇنى بالاساغۇنغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، شەھەردە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەن. دۆلەت خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ قالغاچقا، چوڭ ۋەزىر مەھمۇد تاي ئۆزىنىڭ مال - دۇنياسىنىڭ تەقدىم قىلىنىشىدىن ئەنسىرەپ، سەركەردە ۋە ئەسكەرلەرنىڭ كۈچلۈكتىن تارتىۋالغان مال - دۇنيانى ھۆكۈمەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان، سەركەردىلەر بۇنىڭدىن نارازى بولۇپ چىقىپ كېتىشكەن. مىلادى 1212 - يىلى خارەزم شاھى مۇھەممەد سەمەرقەند شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمرانى ئوسماننى ئۆلتۈرگەن. كۈچلۈك قاراقىتان سەركەردىلىرىنىڭ رايى قايتقانلىقى ۋە خەلقنىڭ مۇشكۈل ئەھۋالدا قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، پىسترما قوشۇن قويۇپ، جىرۇقنىڭ ئورنىدا " ۋاكالىتەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش " دېگەن نام بىلەن پادىشاھلىق تەختىنى

كۈچلۈك ئەسكەرلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ، مەيدانغا توپلانغان ئالىملارنى بىر يولىلا قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرگەن. شۇ كۈندىن باشلاپ ئەزان ئېيتىش، مەسچىتكە يىغىلىش ۋە باشقا ئىسلام قائىدىلىرىنى پۈتۈنلەي مەنئى قىلغان. مەسچىت ۋە مەدرىسلەرنى ۋەيران قىلغان، قولغا چۈشۈرگەن كىتابلارنى كۆيدۈرگەن، مۇسۇلمانلىقنى ئىزهار قىلغان كىشىلەرنى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن ئۆلتۈرگەن. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن، كۈچلۈك ئەلپازىنى بۇزۇپ ئىمام ئالائىددىننى تۇتۇشقا بۇيرۇق قىلغان. ئۇنىڭ كىيىمىنى سالدۇرۇپ يالىڭاچلاپ، يېمەك - ئىچمەك بەرمەي، قاتتىق ئۇرۇپ، ئۇنى ئىسلام دىنىدىن يېنىشقا مەجبۇرلىغان، ئىمام ئالائىددىن قاتتىق ئازابلارنى تارتقان بولسىمۇ، ئۆز ئېتىقادىدىن قىلچە تەۋرەنمىگەن. نەتىجىدە ئۇنى ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان مەدرىسىنىڭ دەرۋازىسىغا مىقلاپ ئۆلتۈرگەن.

كۈچلۈكنىڭ تۈرلۈك زوراۋانلىق قىلمىشلىرى قەشقەر ۋە خوتەن خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىغان. چىڭگىزخان داھىيلىقىدىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى بۇ رەقىبىنىڭ قاراقىتان خانلىق تەختىدە بىمالال ئولتۇرۇشىنى خالىمايتتى. شۇڭا، 1218 - يىلى باش سانغۇن جەبەنوياننى 20 مىڭ ئەسكەر بىلەن كۈچلۈككە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتكەن، قوجۇ ئىدىقۇتىمۇ بۇيرۇققا بىنائەن قوشۇنلىرىنى جەڭگە ئاتلاندۇرغان. موڭغۇل قوشۇنلىرى بالاساغۇننى ئىشغال قىلغان ۋە تارىم ئويمانلىقىغا قاراپ ئىلگىرىلىگەن. كۈچلۈك شۇ چاغدا قەشقەردە ئىدى، ئۇ موڭغۇل قوشۇنلىرى يېتىپ بېرىپ، تېخى جەڭ باشلانماي تۇرۇپلا، جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەن. موڭغۇل قوشۇنلىرىغا كۈچلۈكتىن باشقا ھېچنەرسە كېرەك ئەمەس ئىدى، ئۇلار پەرمانچى ئارقىلىق قەشقەر ئاھالىسىگە: " ھەركىم ئۆز دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، ئۆز دىنىنىڭ قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلىۋەرسە بولىدۇ ①" دەپ جاكارلىغان. كۈچلۈك قاچقاندا، ئۇنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆيلىرىدە تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلىرىنى پۇقرالار ئۆلتۈرۈپ تۈگەتكەن. ئەسلى بالاساغۇندىكى قاراقىتانىنىڭ كونا ئەمەلدارى، خوجەندىنىڭ

---

① جۇۋەينى: «تارىخى جاھانكۇشاي»، 1 - قىسىم، 74 - بەت (خەنزۇچە).

قەشقەرنى ۋەيران قىلغان. ھەر قېتىملىق ھوسۇل يىغىش مەزگىلىدە، قەشقەرلىكلەرنىڭ زىرائەتلىرىنى ئوت قويۇپ، كۆيدۈرۈپ كۇل قىلىۋەتكەن، كىشىلەر ئۈچ - تۆت يىلغىچە ھوسۇل ئالالماي، زور ئاچارچىلىق يۈز بەرگەن، پۇقرالار ئاچارچىلىققا چىدىيالماي تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولغان. كۈچلۈك قوشۇن باشلاپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى ئېلىپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىۋەتكەن. ھەر بىر ئائىلىگە بىردىن ئەسكەر قويۇپ، پۇقرالار ئۈستىدىن قاتتىق نازارەت قىلغان، بۇ ئەسكەرلەر ھەممىلا يەردە خوتۇن - قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلغان، شەھەر ئەتراپىدىكى خەلق ئۆيلىرىنى تارتىۋېلىپ ئۆز ئادەملىرىگە بەرگەن، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىغان.

كۈچلۈك بۇ يەردىن داۋاملىق ئىلگىرىلەپ خوتەنگە ھۇجۇم قىلغان. قىلىچ خان مۇداپىئە قىلغان. كۈچلۈك ئۇنى ئاخىرى ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈپ خوتەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، خوتەن ئاھالىسىنى قىرغىن قىلغان، شەھەرلەرنى كۆيدۈرگەن، يەرلىك ئاھالىنى ئىسلام دىنىدىن چىقىپ شامان دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلىغان، ئۇلارغا تۈرلۈك زۇلۇملارنى سالغان. كۈچلۈك خەلقنىڭ ئىسلام دىنىدا چىڭ تۇرۇشى خوتەندە ئالىملارنىڭ كۆپ بولغانلىقىدىن دەپ قاراپ، ئالىملارنى يوقىتىش كويىغا چۈشكەن ئۇ: ئالىملارنىڭ ھەممىسى توپلانسۇن، دىن توغرىسىدا مۇنازىرە بولىدۇ، كىم ھەق بولسا ھەممىمىز ئۇنىڭغا بويسۇنىمىز، دېگەن مەزمۇندا يارلىق چىقارغان. مەيدانغا 3000 غا يېقىن ئالىم توپلانغان. كۈچلۈك ئەسكەرلەر بىلەن ھازىر بولۇپ مۇنازىرىنى باشلىغان. خوتەننىڭ ئالىملىرىدىن ئىمام ئالائىددىن ئىسلام دىنىنىڭ ھەقلىقىنى، بۇددا چوقۇنۇشنىڭ بەكلا ئاساسسىزلىقىنى ناھايىتى كۈچلۈك، ئوچۇق پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلىغان. كۈچلۈك بۇ دەلىللەرنىڭ ئالدىدا شەرمەندە ۋە خىجالەت بولۇپ، ھېچنېمە دېيەلمەي، ئىسلام دىنىنى ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى ھاقارەت قىلىشقا باشلىغان. ئىمام ئالائىددىن كۈچلۈككە جاۋاب بېرىپ، ئۇنى ئاۋۋالقىدىنمۇ بەكرەك شەرمەندە قىلغان.

2 ـ بۆلۈم موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى دىنىي سىياسەت

مىلادى 1218 ـ يىلى ئېلىمىزدىكى تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلار موڭغۇل قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىگە كىردى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ھەربىي كېڭەيمىچىلىك قىلىش ۋە زېمىنى كەڭ، مىللىتى مۇرەككەپ، مەدەنىيىتى پەرقلىق بولغان بۇ خانلىقتىكى ھۆكۈمرانلىقنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن دىنىي جەھەتتە، ھەرقايسى دىنلارغا ئوخشاش يول قويۇش سىياسىتىنى قوللاندى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى دىنىي سىياسەت تۈزۈپ چىقىش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىشتا، ئومۇمەن مۇنداق بىرنەچچە دەۋرنى باشتىن كەچۈردى:

بىرىنچى، چىڭگىزخان دەۋرى.

چىڭگىزخان (مىلادى 1162 — 1227 ـ يىللار) XII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان موڭغۇل مىللىتىنىڭ مەشھۇر داھىيسى بولۇپ، يۈەن تەيزۇ (يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاساسچىسى) دەپ ھۆرمەتلىنىدۇ. بۇ دەۋردە، قوچۇ ئىدىقۇتى①، ئالمىلىق خانى ۋە قايالىقتىكى قارلۇق خانى چىڭگىزخان تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش جېڭى ئېلىپ بارغاندا تۆھپە كۆرسەتكەن، بولۇپمۇ ئىدىقۇت چىڭگىزخان بىلەن بىللە تاڭغۇتلارغا قارشى جەڭ قىلغان، شۇڭا چىڭگىزخان ئۇنى ئەتىۋارلىغان. قوچۇ ئۇيغۇر ئىدىقۇتى ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان رايونلىرىنى ساقلاپ قېلىپ، بۇرۇنقى ئۇنۋانى بويىچە ئاتىلىۋەرگەن. سىغناق تېكىنمۇ چىڭگىزخاننىڭ ھىممىتىگە ئېرىشىپ، بۇيرۇقىغا بىنائەن ئالمىلىقنى باشقۇرغان. موڭغۇل ھۆكۈمرانى بۇ ئىككى جايغا نازارەتچىلىك

---

① ئۇيغۇرلار ئۆز ھۆكۈمرانلىرىنى "ئىدىقۇت" دەپ ئاتىغان، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى "دۆلەت — بەخت ئىگىسى" دېمەكتۇر.

باسقاق بېگى ئىسمائىل قاتارلىق شەھەر ئاقساقاللىرى موڭغۇل قوشۇنىغا ئەل بولغان، ئىسمائىل جەبەنويانىنىڭ تۇرشاۋۇلى بولۇپ، كۈچلۈكنىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلغان. كۈچلۈك موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى بىلەن بەدەخشانغا قېچىپ بېرىپ، سارىغ چوپان جىلغىسىدا يەرلىك ئوۋچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان، ئۇلار ئۇنى موڭغۇل قوشۇنىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن، موڭغۇللار ئوۋچىلارغا كۆپ پۇل ئىنئام قىلغان، ئۇنىڭدىن كېيىن كۈچلۈكنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ماڭغان. جەبەنويان ئىسمائىلنى كۈچلۈكنىڭ كاللىسىنى ھەرقايسى جايلارغا ئاپىرىپ سازايى قىلىشقا بۇيرۇغان، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەر ئارقا - ئارقىدىن موڭغۇل قوشۇنلىرىغا بەيئەت قىلغان. شۇنىڭ بىلەن قاراقىتان خانلىقىنىڭ قەدىمكى شىنجاڭ رايونىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى تامامەن ئاخىرلاشقان.

قىلىنىشى ھەمىشە دېگۈدەك ئەمەلىي ئەھۋالنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرغان.

يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، چىڭگىزخان قوشۇن ئەۋەتىپ كۈچلۈككە جازا يۈرۈشى قىلغاندا، مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى قوغدىلىدىغانلىقىنى جاكارلىغانلىقى ئۈچۈن، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش جېڭىدە ناھايىتى تېز غەلىبە قازانغان. لېكىن، 1219- يىلدىن 1224- يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش ۋاقتىدا ئەھۋال ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئىسلام دىنىغا پۇتۇنلەي باشقىچە پوزىتسىيە قوللانغان. 1219- يىلى ئوترارنىڭ يەرلىك ھاكىمى قايىرخان ئىنالچۇق چىڭگىزخان ئەۋەتكەن مۇسۇلمان سودىگەرلەرنى ۋە ئەلچىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكى، موڭغۇل قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش ۋاقتىدا خارەزم شاھى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدىكى مۇسۇلمانلار قورallıق قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام خانلىقىنى ئىشغال قىلىشتا " ئاللانىڭ دەررىسى" سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، مۇسۇلمانلارنى قىرىپ تاشلاپ ۋە ئىسلام دىنىنى ھاقارەتلەش ھەرىكىتىنى ئوچۇق - ئاشكارا قوللانغان. مەسىلەن، بۇخارادا چوڭ مەسچىتنى موڭغۇل ئاتلىق قوشۇنىنىڭ ئەسكەرلىرى دەپسەندە قىلغان، «قۇرئان» كۆچۈرمىلىرىنى يەرگە چېچىپ پېتىقلىغان، «قۇرئان» سېلىنىدىغان ساندۇقلار موڭغۇللارنىڭ ئات ئوقۇرى قىلىنغان، ئىمام، شەيخ، ئۆلىمالار ئېغىلدا ئات بېقىشقا قويۇلغان، ئاخىرىدا ئۇلارمۇ باشقا مۇسۇلمانلار بىلەن بىر قاتاردا قىرغىن قىلىنغان ۋە سۈرگۈن قىلىنغان.

ئەمما، ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، چىڭگىزخاننىڭ دىنىي سىياسىتى ئۇنىڭ ئۆز ئۆمرىدە تەرەپ - تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ زېمىن كېڭەيتىش، موڭغۇل ئۇلۇغ ئىمپېرىيىسى قۇرۇش ئىشلىرىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇنىڭ ھەممە دىنغا ئوخشاش يول قويۇش سىياسىتى بويسۇندۇرۇلغان رايونلاردىكى ئوخشاش بولمىغان دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ

قىلىش ئۈچۈن پەقەت " دارۇغاچ " لا ئەۋەتكەن. قارلۇق خانى ئارسلانخان بولسا يەنىلا قايالىققا ئىگىدارلىق قىلغان، كېيىن ئۇنىڭ ئوغلىغا يەنە سىر دەرياسى بويىدىكى ئۆز كەنتىنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. چىڭگىزخان ئۆزىگە بىرىنچى بولۇپ بەيئەت قىلغان ئىسلام دىنىدىكى پادىشاھ ئارسلانخاننى " سارتاقتاي " دەپ ئاتاشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. بۇ سۆز " مەلۇم مەدەنىيەت تىپىدىكى ئادەم " دېگەن مەننى بىلدۈرىدۇ.① دېمەك، موڭغۇللار ئۇلارنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ نەچچە خىل مەدەنىيەت تەركىبىدىكى ئىسلام مەدەنىيىتى ۋەكىلى، دەپ قارىغان. چىڭگىزخان مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە ھەربىي ئىشلاردا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشتا دىندىن پايدىلىنىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى مەنۋى تايانچ قىلىشقا بەكمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. چىڭگىزخان دەۋرىدە شامان دىنى موڭغۇللارنىڭ ئاساسىي ئېتىقادى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھەر خىل دىنلارغا ئوخشاش يول قويۇش سىياسىتىنى قوللانغان. چىڭگىزخان مۇنداق بۇيرۇق چۈشۈرگەن: ھەممە دىنغا ھۆرمەت قىلىش كېرەك، بىرسىگە يان بېسىپ، يەنە بىرسىنى چەكلەشكە بولمايدۇ ؛ ھەرقانداق دىنىي مەزھەپنىڭ ئەركىنلىكىگە دەخلى قىلىش جازالاشقا تېگىشلىك جىنايى قىلمىش ھېسابلىنىدۇ؛ دىنغا ياخشى مۇئامىلە قىلىپلا قالماي، بارلىق دىنلارغا ھۆرمەت قىلىش كېرەك؛ دەرۋىشلەر، موللىلار، قازىلار، تېۋىپلار، ئۆلىمالاردىن تائەت - ئىبادەتكە ئۆزىنى ئاتىغان ۋە زاھىدلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلاردىن باج - ئىجارە ئېلىنمايدۇ، ئۇلارغا ئالۋان - ياساق سېلىنمايدۇ؛ ھۆرمەت قىلىش يۈزىسىدىن، ئىبادەتخانا، مەسچىت، بۇتخانىلار ۋە ئۇلاردا ئولتۇرۇشلۇق راھىبلاردىن ئېلىنىدىغان بارلىق باج - ئىجارە كەچۈرۈم قىلىنىدۇ ۋەھاكازا. لېكىن، چىڭگىزخاننىڭ دىنىي سىياسىتى ئۇنىڭ ھەربىي كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزۈشى ۋە سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى، شۇڭا ئۇنىڭ دىنىي سىياسىتىنىڭ ئىجرا

① ۋىلىيام بارتولد : «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخىغا دائىر 12 لېكسىيە»، 133 - بەت، لوجېپىلاڭ تەرجىمىسى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1984 - يىل نەشرى.

شەھەرلەرنى ئىدارە قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئۇنىڭ ئاتىسى يالۋاچنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ مېڭىپ، ئۇنى پۈتۈن دۆلەت پۇقرالىرىنى باشقۇرىدىغان دارۇغاچ بىلەن بىللە ئالتۇن بالىق (بېيجىڭ)نى ساقلاشقا ئەۋەتكەن. شۇنىڭدىن تارتىپ، يالۋاچ بىلەن مەسئۇد ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مالىيە - باج ئىشلىرىنى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان، تۆت ئەۋلاد خان دەۋرىدە ئەتىۋارلانغان مۇسۇلمان ئەمەلدار بولۇپ قالغان، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مەركىزىي خاندانلىق ۋە چاغاتاي خانلىقى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

چىڭگىزخان ئۆز ھاياتىدىكى سىياسىي تەجرىبىسىنى يەكۈنلىگەندە، دىنىي جەھەتتە ھەممە دىنغا ئوخشاش يول قويۇش سىياسىتىنى قوللىنىشنى مۇھىم ۋەسىيەت سۈپىتىدە قالدۇرۇپ: "ئۆز ئەۋلادلىرىنى ھەرگىزمۇ ھەرقانداق دىنغا بىر تەرەپلىمە يان باسماسلىق، ھەرقايسى دىندىكىلەرگە باراۋەر مۇئامىلە قىلىش كېرەك، دەپ بۇيرۇغان. ①" بۇ ۋەسىيەتنى ھەرقايسى دەۋرلەردىكى موڭغۇل خاقانلىرى ئىزچىل ئىجرا قىلغان.

ئىككىنچى، ئوگداي خاقان ۋە چاغاتاي خان دەۋرى.

چىڭگىزخان ھايات چاغدا، ملادى 1225 - يىلى تۆت ئوغلىغا زېمىن سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن، بۇ سۇيۇرغاللىق زېمىن تۆت چوڭ خانلىق دەپ ئاتالغان. چوڭ ئوغلى جوجىغا قىپچاق خانلىقى (روسىيە ۋە سىبىرىيىنىڭ غەربىي قىسمى)، 2 - ئوغلى چاغاتايغا چاغاتاي خانلىقى، 3 - ئوغلى ئوگدايغا ئوگداي خانلىقى (موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي قىسمى)، 4 - ئوغلى تولۇيگە موڭغۇللارنىڭ ئۆز زېمىنى سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن. تولۇينىڭ ئوغلى ھلاكۇ كېيىنكى چاغلاردا ئىران، ئافغانىستان، غەربىي ئاسىيادا ئىلخان خانلىقىنى قۇرغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە چاغاتاي خانلىقى "قاراقىتانلارنىڭ قەدىمكى زېمىنى" بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قەدىمكى شىنجاڭ رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، پايتەختى ئالمىلىق ئىدى. بىراق، بۇ خانلارنىڭ

① قىلاڭ چېڭجۇن تەرجىمە قىلغان «دوسسون موڭغۇل تارىخى»، 1 - قىسىم، 158 - بەت.

سەردارلىرىنى ۋە پۇقرالىرىنى جەلىپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ قارشىلىقىنى ئازايتىشقا پايدىلىق بولۇپلا قالماي، بەلكى نۇرغۇن مىللەت ۋە ھەرخىل دىندىكى زاتلار ۋە پۇقرالار ئارىسىدىكى ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى ھۆرمەتلەپ، ئىختىساسلىق خادىملارنى ئۆز يېنىغا تارتىپ ئىشلىتىشكىمۇ پايدىلىق بولغان. چىڭگىزخان ئىشقا قويغان مەشھۇر ئەربابلار، مەسىلەن، قىتان مىللىتىدىن بولغان بۇددىست زاھىد يوللىغ چۇساي، ئۇيغۇر مىللىتىدىن بولغان نېستورىيان مۇرىتى تاتاتۇڭا، تويىن دىنى داھىيسى، شەندۇڭلۇق ئەۋلىيا چيۇ چۇجى قاتارلىق كىشىلەر مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇيغۇر ئالىمى تاشاتۇن چىڭگىزخان ھۇزۇرىدا مۆھۈردار بولۇپ، " چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نىشاپۇرغا يېتىپ بارغاندا، نىشاپۇر خەلقىگە ئۇيغۇرچە ھەرپ بىلەن يېزىلغان، قىزىل مۆھۈر بېسىلغان پەرمانىنىڭ ئەينىنى چۈشۈرگەن①. " بۇ يەردە غەربىي يۇرتلۇق مۇسۇلمان مەھمۇد يالۋاچ بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇد ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. يالۋاچنىڭ ئۆز ئىسمى مەھمۇد خارەزم بولۇپ، ئەسلىدە بالاساغۇنلۇق ئۇيغۇر ئىدى، تىجارەت قىلىش ئۈچۈن خارەزم پايتەختى ئۈرگەنچ شەھىرىگە كۆچۈپ بارغان ۋە ئىسلام دىنى ئىسمائىلىيە مەزھىپىنىڭ تارمىقى كارامەت مەزھىپىگە مۇرىت بولغان. يالۋاچ بۇرۇن موڭغۇل رايونلىرىغا بېرىپ تىجارەت قىلغان چاغلىرىدىلا چىڭگىزخان بىلەن تونۇشقان، 1215 - يىلدىن كېيىن چىڭگىزخانىنىڭ خارەزمگە ئەۋەتكەن سودا كارۋىنى ۋە ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ مۇھىم كاتتىۋېشى بولۇپ، خارەزم شاھى مۇھەممەد بىلەن موڭغۇل پادىشاھىنىڭ سۈلھ شەرتنامىسى تۈزۈشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. كېيىن " يالۋاچ " (ئەلچى) دېگەن لەقەب بىلەن ئاتىقى چىققان. چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ، ۋەلىئەھد جۇجى ئۈرگەنچ شەھىرىنى ئالغاندىن كېيىن، يالۋاچ ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە ئوغلى مەسئۇدنى چىڭگىزخانىنىڭ چېدىرىغا باشلاپ ئاپىرىپ كۆرۈشتۈرگەن. چىڭگىزخان مەسئۇدنى موڭغۇل داروغاچىقا ھەمكارلىشىپ بۇخارا، سەمەرقەند، ئۈرگەنچ، خوتەن، قەشقەر ۋە باشقا

① «بارتولد ئەسەرلىرى»، 640 - بەت.

ئەكسىنى ئىپادىلىگەن. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا قارىتىلغان سىياسەتنى ئىجرا قىلىشىدىكى بەزى كونكرېت ئەھۋاللار موڭغۇل قانۇنى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ زىددىيەتلىك مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئەكس ئەتكەن.

چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا موڭغۇل قەبىلىلىرى ئىچىدە ۋە ئۆزى بويسۇندۇرغان رايونلاردا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن موڭغۇللارنىڭ قەدىمىي ئادەتلىرى ئاساسىدا سىستېمىلىق قانۇن — «ئۇلۇغ جاساق» نى تۈزۈپ چىققاندى. ئۇ خان ۋە دۆلەتنىڭ ھوقۇقى، مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش، ھاشار - باج كەچۈرۈملىرى، مەمۇرىي، ھەربىي ئىشلار، ئوۋچىلىق، باج - خىراج، دىنىي ئېتىقاد ۋە جىنايى ئىشلار قانۇنى، ھەق تەلەپ قانۇنى، سودا قانۇنى، دىپلوماتىيە قانۇنى قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمە مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ قانۇن مىلادى 1225 - يىلى ئېلان قىلىنىپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بارلىق رايونلىرىدا يولغا قويۇلغان، ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىنى ساقلاشتىكى مۇھىم ئاساس قىلىنغانىدى. براق، بويسۇندۇرۇلغان رايونلاردىكى مىللەتلەردىن ئېيتقاندا، موڭغۇل قانۇنى بۇ مىللەتلەر ئەمەل قىلىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ئادەت ۋە قائىدە - يوسۇنلارغا كۆپ ھاللاردا قايچىا كېلەتتى. بولۇپمۇ قەدىمكى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمان مىللەتلەر ئىچىدە موڭغۇل قانۇنى بىلەن ئىسلام قانۇنى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىن ئىپادىلەنگەنىدى. مەسىلەن، موڭغۇل قانۇنىدا: " باھار، كۈز ئىككى پەسلىدە كىشىلەرنىڭ كۈندۈزى سۇغا چۈشۈشىگە ياكى ئېرىق - ئۆستەڭدە قول يۇيۇشىغا ۋە ياكى ئالتۇن - كۈمۈش قاچىلاردا سۇ ئېلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. يۇيۇلغان كىيىملەرنى داللاردا يېيىشقىمۇ بولمايدۇ، چۈنكى بۇنداق ھەرىكەتلەر گۈلدۈرماما ۋە چاقماقنى كۈچەيتىۋېتىدۇ " دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ شامان دىنىدىكى خۇراپىي قاراش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنىدى. لېكىن، ئىسلام دىنىدا سۇدا غۇسلى قىلىپ، تەرەت ئېلىپ پاكلىنىش تۈرلۈك دىنىي مۇراسىم پائالىيەتلىرىدىكى ئەڭ ئاساسىي قائىدە ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا موڭغۇللار قانۇنىدىكى يۇقىرىقى بەلگىلىمە

سۇيۇرغاللىق يېرى يايلاق ـ ئوتلاقلاردىلا ئىبارەت بولۇپ، ئېكىنزار رايونلار ۋە شەھەرلەرنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى يەنىلا مەركەزدىكى خاقاننىڭ قولىدا ئىدى، شۇڭا تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى بېشبالىق، ئۇيغۇرلار رايونى ۋە خوتەن، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەرنى ھەم ئېكىنزار رايونلارنى يەنىلا مەركىزىي ھۆكۈمەت ئەمەلدار ئەۋەتىپ باشقۇراتتى. يەنە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ بەرگەن زېمىن شۇنچە كەڭ بولسىمۇ، لېكىن ئۈچ ۋەلىئەھدىنىڭ ئوردىسى (پايتەختى) قەدىمكى شىنجاڭ رايونىنىڭ دائىرىسىدە ئىدى. جۇجىنىڭ ئوردىسى ئېرتىش دەرياسى بويىدا، ئوگدايىنىڭ ئوردىسى چۆچەكنىڭ يېنىدا، چاغاتايىنىڭ ئوردىسى ئىلىدا ئىدى. 1227 ـ يىلى چىڭگىزخان ۋاپات بولغان، ئوگداي 1229 ـ يىلى خاقانلىق تەختىگە چىقىپ يۇەن تەيزۇڭ بولغاندىن كېيىن شىنجاڭدىن كېتىپ، ئورخۇن دەرياسى بويىدىكى چىڭگىزخاننىڭ پايتەختى قاراقورۇمغا بېرىپ تۇرغان. ھەرخىل دىندىكى ئالىملار يازغان تارىخ ھۆججەتلىرىدە، ئوگداي خاقان (چوڭ خان) نى ئادىل، كۆڭلى ـ كۆكسى كەڭ پادىشاھ ئىدى، ئۇ ھەرقايسى دىنلارنىڭ ئەركىن راۋاجلىنىشىغا ئىلھام بېرەتتى، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قاراقورۇمدا ھەرخىل دىنلارنىڭ ئىبادەتخانىلىرىنى بىنا قىلدۇرۇپ، چىڭگىزخاننىڭ دىنلارغا كەڭ يول قويۇش سىياسىتىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىنىڭ سىمۋولى قىلغان ھەمدە ھەرخىل دىنلار ئوتتۇرىسىدا بىھۇدە ماجىرا ۋە تالاش ـ تارتىشنى مەنئىي قىلغان، دەپ ئېتىراپ قىلىنىدۇ. ھالبۇكى، ۋاقىت جەھەتتە ئوگداي خاقان بىلەن زاماندىش بولغان چاغاتاي خان بولسا باشقىچە ئىش تۇتقان. چىڭگىزخان ھايات چېغىدا چاغاتاي خاننى موڭغۇل قانۇنىنىڭ ھامىيسى قىلىپ بېكىتىپ، ئۇنىڭغا ئىمپېرىيىنىڭ جاساق (قانۇن) لىرىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ ئىجرا قىلىشنى تاپىلىغانىدى. شۇڭا ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش جەريانىدا موڭغۇل قانۇنىنى قاتتىق قوللۇق بىلەن ئىجرا قىلغان، ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلغان سۇيۇرغاللىق زېمىنىدا ئېخىمۇ ئۆرنەك كۆرسىتىپ، ئوگدايىنىڭ چوڭ سۆيەت، كەڭ قورساقلىق پەزىلىتىنىڭ

بۇيرۇپ، ئۇستەڭگە بىر دانە تەڭگە تاشلاپ قويغان ھەمدە گۇناھكارغا سوراق ئۇستىدە ئۆزىنىڭ بەكمۇ نامرات بولغانلىقى ئۈچۈن، جاندىن كېچىپ سۇغا كىرىپ، پۇل سۇزۇۋالماقچى بولغانلىقىنى ئېيتىشنى ئۇقتۇرۇپ قويغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئادەم كەچۈرۈم قىلىنىپ قويۇپ بېرىلگەن.

موڭغۇل قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىپ مالنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگەن يەنە بىر ۋەقە توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: بىر مۇسۇلماننىڭ ئۆز ئۆيىدە قوي بوغۇزلاۋاتقانلىقىنى يوشۇرۇن نازارەت قىلىپ كۆرۈپ قالغان بىر قىپچاق ئۇنى تۇتۇپ ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلغان، ئاخىرىدا بۇ ئەنزە ئوگداي خاقانغا مەلۇم قىلىنغان، لېكىن ئوگداي خاقان بۇ مۇسۇلماننى كەچۈرۈم قىلىپ، ھېلىقى چېقىمچىغا ئۆلۈم جازاسى بەرگەن. ۋەھالەنكى، مالنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈشنى مەنئىي قىلىش توغرىسىدىكى قانۇننى چاغاتاي خان قاتتىق ئىجرا قىلغان. چاغاتاي خانلىقى تەۋەسىدىكى رايونلاردا كىشىلەر چاغاتاينىڭ قاتتىق جازالىشىدىن قورقۇپ، بىر مەھەل قوينى ئوچۇق - ئاشكارا سويالمىغان، بەزى جايلاردىكى مۇسۇلمانلار ئىلاجسىزلىقتىن چىرىگەن گۆشنى يېيىشكە مەجبۇر بولغان.

چاغاتاينىڭ موڭغۇل قانۇنىنى ئىجرا قىلىشتىكى رەھىمسىزلىكى مۇسۇلمانلارغا چىدىغۇسىز ئېغىر بېسىم بولۇپ قالغان، شۇڭا ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن بىر مۇسۇلمان شائىر ئۇنى قاغاپ شېئىر يازغان. خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئالىملار بولسا ئۇنى چاغاتاينىڭ خرىستىئان دىنىغا بولغان مايىللىقى، دەپ قارىغان. ھەتتا ماركوپولومۇ خەلق رىۋايەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، چاغاتاينىڭ ئۆزىمۇ خرىستىئان مۇرىتى بولغان①، دەپ مۇبالىغە قىلغان. ئەمەلىيەتتە، سىنىپىي جەمئىيەتتە مەيلى مىللىي زىددىيەت بولسۇن ياكى دىنىي زىددىيەت بولسۇن، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، يەنىلا سىنىپىي كۆرەش مەسىلىسى. ئوگداي خاقاننىڭ كۆڭۈل - كۆكسىنى كەڭ تۇتۇشىمۇ، چاغاتاي

---

① «ماركوپولو ساياھەت خاتىرىسى»، 43 - بەت، فۇجيەن پەن - تېخنىكا نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى.

مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي تۇرمۇشىغا ناھايىتى چوڭ چەكلىمە بولۇپ قالغان.

موڭغۇل قانۇنىدا يەنە: "كىشلەرنىڭ ھايۋانلارنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ، موڭغۇللارنىڭ ئۆز ئۇسۇلى بويىچە ھايۋاننىڭ قارنىنى يېرىپ ئۆلتۈرۈش كېرەك①" دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ ئىسلام قانۇنىدا قەيت قىلىنغان چارۋا مالنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىگە تۈپتىن قارىمۇ قارشى ئىدى.

بۇنىڭدىن باشقا، موڭغۇل قانۇنىدىكى كىشلەرنىڭ پالانى نەرسە پاك، پالانى نەرسە پاك ئەمەس دېيىشىنى مەنئىي قىلىش، ھەرقانداق نەرسىنى پاك دەپ بىلىش، نەرسىلەرنى پاك ياكى ناپاك دەپ ئايرىماسلىق؛ كىشلەرنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى پۈتۈنلەي يىرتىلىپ تۈگىمىگۈچە كىيىپ يۈرگەن پۈتۈن كىيىمىنى سۆكۈپ يۇيۇشىنى مەنئىي قىلىش؛ مەيلى سۇلتان بولسۇن ياكى باشقا كىشى بولسۇن، ئۇلارنىڭ نامىنى قوللىنىۋېرىش، دېگەنگە ئوخشاش بەلگىلىمىلىرىمۇ ئىسلام قانۇنى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ تۇرمۇش مىزانى بىلەن زادىلا سىغىشالمايتتى.

پېرسىيىلىك مۇسۇلمان تارىخشۇناس جۇۋەينى يازغان «تارىخى جاھانكۇشاي»، راشىددىن يازغان «جامىئۇل تەۋارىخ» قاتارلىق دۇنياغا مەشھۇر تارىخ ئەسەرلىرىدە، ئوگداي خاقان بىلەن چاغاتاي خاننىڭ موڭغۇل قانۇنى بىلەن ئىسلام قانۇنىنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ئوخشاش بولمىغان پوزىتسىيىسى خاتىرىلەنگەن. موڭغۇل قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىپ، كۈندۈزى سۇغا كىرگەن بىر كىشىگە قىلىنغان مۇئامىلە مۇنداق بايان قىلىنغان : بىر كۈنى چۈش ۋاقتىدا، ئوگداي خاقان بىلەن چاغاتاي خان شىكاردىن قايتىش يولىدا، بىر مۇسۇلماننىڭ ئۆستەڭگە چۈشۈپ يۇيۇنۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالغان. چاغاتاي خان ئاچچىقىنى باسالماي ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، ئۇستىخان كۈلىنى كۆككە سورۇش كېرەك، دېگەن. لېكىن، ئوگداي خاقان ئۇنى كېچىكتۈرۈپ ئەتىسى سوراق قىلىشنى ئېيتقان ۋە بىرسىنى

---

① قىپاق چىڭجۈن تەرجىمە قىلغان «دوبسون موڭغۇل تارىخى»، 1 - قىسىم، 158 - بەت.

ھۆكۈمەت بىلەن بولىدىغان ئىشلىرىنى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مالىيە - باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويۇلغان. ئۇنىڭ ئوغلى مەسئۇد باش ۋالىيلىق سالاھىيىتى بىلەن ماۋەرائۇننەھر رايونىنى باشقۇرغان.

ئۈچىنچى، كۈيۈكخان دەۋرى.

مىلادى 1241 - ۋە 1242 - يىللىرى ئوگداي بىلەن چاغاتاي كەينى - كەينىدىن ۋاپات بولغان، نايمانجىن خانىش توگېنا خاتۇن دۆلەت ئىشىنى بەش يىلغىچە ۋاقىتلىق باشقۇرۇپ تۇرغان، 1246 - يىلغا كەلگەندە، ئوگداينىڭ چوڭ ئوغلى كۈيۈك خاقانلىق تەختىگە چىققان (خانلىق نامى يۈەن دىڭزۇڭ) . كۈيۈك ئىلگىرى خرىستىئان دىنىدىن تەربىيە ئالغانىدى، ئۇنىڭ ۋەزىرى تايغۇ قادا بىلەن باش ۋەزىرى جېنخەي خرىستىئان مۇرىتى ئىدى، شۇڭا كۈيۈكمۇ بۇ دىنىنىڭ تەربىيىسىنى ئالغان، خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرى ئۇنىڭ دىلىغا " خۇددى تاشقا ئويۇلغان رەسىم "دەك ئورناپ كەتكەنىدى①.ئۇ خرىستىئان دىنىغا ۋە ئۇنىڭ مىسسىئونېرلىرىغا ناھايىتى ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلغان، بۇنى ئاڭلىغان غەرب مىسسىئونېرلىرى دەمەشق، رۇم، باغداد، ئاسۇرىيە، روسىيە قاتارلىق جايلاردىن كۆپلەپ كەلگەنىدى، ئوردا تېۋىپلىرىنىڭ كۆپچىلىكىمۇ خرىستىئان دىنىدىكى دوختۇرلار ئىدى. " نەتىجىدە خرىستىئان دىنى ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە راسا گۈللەنگەن، مۇسۇلمانلار ئۇلار بىلەن تاكاللىشىشقا جۈرئەت قىلالمىغان. ②"

بىراق، كۈيۈكخان ئىسلام دىنىنى پۈتۈنلەي چەتكە قېقىۋەتمىگەن. نايمانجىن خانىش ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ تۇرغان مەزگىلدە، يالۋاچ ئوردىدىكى ۋەزىرلەردىن نەپرەتلەنگەنلىكى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ سۇيىقەست ۋە زىيانكەشلىكى بىلەن خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ، ۋەلىئەھد قۇتاننىڭ يېنىغا قېچىپ بېرىۋالغانىدى، ئوغلى مەسئۇدمۇ دەرھال باتۇنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ پاناھلانغانىدى، كۈيۈك تەختكە چىققاندىن كېيىن، بۇ ئىككى مۇسۇلمان

① «تارىخى جاھانكۇشاي»، 1 - قىسىم، 301 - بەت.
② يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

خاننىڭ قانۇننى ئىجرا قىلىشتا قاتتىق قول بولۇشىمۇ ئوخشاشلا موڭغۇل فېئودال ھۆكۈمران سىنىپنىڭ مەنپەئەتىنى ئاساس قىلغان، خالاس. ئەمەلىيەتتە، موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن يەرلىك ئىسلام فېئوداللىرى ھەر مىللەت دېھقانلىرى، چارۋىچىلىرى، قول ھۈنەرۋەنلىرى قاتارلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلار ئۈستىدىكى سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئىقتىسادىي ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆزئارا زىچ باغلانغان. ئالايلۇق، ئوگداي خاقان چىڭگىزخاننىڭ ۋەزىرى، باي مۇسۇلمان سودىگەر يالۋاچنى ماۋەرائۇننەھر رايونىنى باشقۇرۇشقا قويغان؛ چاغاتاي خان ئۆزى خارەزم شاھىنىڭ قىزىنى ئەمرىگە ئېلىپلا قالماي، ئوتتۇرا ئاسىيالىق مۇسۇلمان، كاتتا باي ھەبەش ھامىدنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. ھەبەش ھامىد موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغاندىن تارتىپ چاغاتايغا ئەگىشىپ، ياردەمچى ۋەزىر بولغان، ئۇنىڭ ھوقۇقى، تەسىرى ۋە بايلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، خانلىقتىكى ھوقۇقدارلار ئۇنىڭ بىلەن قۇدا - باجا بولغان. ھەبەش ھامىدمۇ ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا چاغاتاي خاننىڭ ئوغۇللىرىغا تامغاچ قىلىپ بەرگەن.

موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى بىلەن ئىسلام فېئوداللىرى بىرلىشىپ شەپقەتسىز ئەزگەنلىكى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغانلىقى ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكى ئېغىر ۋەيران بولغان، ئىنتايىن نامراتلاشقان مۇسۇلمان ئەمگەكچى خەلق قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولغان. 1238 - يىلى بۇخارادا ئەلگەكچى ئۇستا مەھمۇد تارابى رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭ پارتلىغان، لېكىن موڭغۇل ئىستېلاچىلىرى بىلەن يەرلىك ئىسلام فېئوداللىرىنىڭ بىرلىشىپ باستۇرۇشى بىلەن مەغلۇپ بولغان. قوزغىلاڭچىلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، موڭغۇل قوشۇنلىرى بۇخارانى قىرغىن قىلىشقا تەييارلانغان، لېكىن يالۋاچ كۈچىنىڭ بارىچە قارشى تۇرۇپ، ئوگداي خاقاننىڭ كەچۈرۈم قىلىشىنى قولغان كەلتۈرۈپ، كىشىلەرنى بىر قېتىملىق بالايىئاپەتتىن ساقلاپ قالغان. ئەمما، ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، يالۋاچ چاغاتاي خان بىلەن چىقىشالمىغانلىقتىن، يەنجىڭ (بېيجىڭ) ۋاقىتلىق ۋازارەتنىڭ جارۇقچى (زالىم ھەكەم) لىقىغا يۆتكۈۋېتىلىپ، خەزنە پۇقرالارنىڭ

تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش شېرىن خىيالى بەربات بولغان، شۇڭا ئۇلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش قەستىگە كىرىشكەن. بۇ سىياسىي كۈرەشنىڭ مۇھىم پەيتىدە، يالۋاچ بىلەن مەسئۇد ئاتا - بالا ئىككىسى مۆڭكۈخاننى قەتئىي ھىمايە قىلىش پوزىتسىيىسىدە تۇرغان. 1251 - يىلىنىڭ بېشىدا، پايتەخت قاراقۇرۇمدا تەختكە چىقىشنى تەبرىكلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەندە، ئۇگداي سىستېمىسىدىكى شىرامۇن، قۇچا، ناقۇدىن ئىبارەت ئۈچ خاننىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش پىلانى ئاشكارىلىنىپ قالغان. مۆڭكۈخان ئۇلارنى ئۆزى سوراق قىلغان. ئۇ بۇ ئىشنىڭ ئۆز تۇغقانلىرىغا چېتىشلىق ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئەمدىلا تەختكە چىققانلىقىنى، كۆپلەپ ئۆلۈم جازاسى بەرسە قانداق بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ، ھۆكۈم قىلىشتا بەك ئوڭايسىزلانغان. مۆڭكۈخان بۇ ھەقتە ۋەزىرلەردىن پىكىر سورىغاندا، يالۋاچ ئۇنىڭغا بىر ھېكايە سۆزلەپ ئىلھام بەرمەكچى بولۇپ مۇنداق دېگەن: ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (ماكېدونىيىلىك ئالېكساندىر) دۇنيادىكى كۆپلىگەن دۆلەتلەرنى بويسۇندۇرغاندا، ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانىكەن. ئەمما، ئۇنىڭ دۆلىتىدىكى ئەمىرلەر ئۇنىڭغا بويسۇنماي، ھەرقايسىسى ئۆزى مۇستەقىل بولۇۋېلىش كويىدا بوپتۇ. ئىسكەندەر رۇمغا جىددىي ئەلچى ئەۋەتىپ ئارىستوتېلدىن ئەقىل سوراپتۇ. ئارىستوتېل ئەلچىنى باغچىغا باشلاپ كىرىپ، خىزمەتكارلىرىغا يىلتىزى چوڭ ھەم چوڭقۇر دەرەخلەرنى قومۇرۇپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئاجىز، ئۇششاق دەرەخلەرنى تىكىشنى تاپىلاپتۇ، ئەمما ئەلچىنىڭ سورىغان مەسىلىسىگە جاۋاب بەرمەپتۇ. ئەلچى قايتىپ بېرىپ ئىسكەندەرگە ئۆزى كۆرگەن بۇ ئەھۋالنى ئەينەن مەلۇم قىپتۇ. ئىسكەندەر بۇنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىپتۇ - دە، شۇنىڭ بىلەن ئۆز يېنىدىكى مۇتتەھەم، زالىم ئەمىرلەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئورنىغا ئۇلارنىڭ ئوغۇللىرىنى قويۇپتۇ. يالۋاچنىڭ بۇ ھېكايىسىدىن مۆڭكۈخان زور ئىلھام ئېلىپ، ئۈچ خاننىڭ شېرىكلىرىدىن 77 كىشىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ۋەزىيەتنى تېز كونترول قىلىۋالغان. يالۋاچ بىلەن مەسئۇد ئاتا - بالا ئىككىسى

ئەمەلدارىنىڭ بۇرۇنقى خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. چاغاتاي خانلىقىدا چىڭگىزخاننىڭ ھايات ۋاقتىدىكى قارارى ۋە ئۇگدايىنىڭ قەتئىي ئىجرا قىلىنىسۇن، دەپ تەكىتلىگەن بۇيرۇقىغا ئاساسەن، چاغاتاينىڭ نەۋرىسى قاراھىلاكۇ چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەخت ۋارىسى بولغان. لېكىن، كۇيۇك بىلەن چاغاتاينىڭ 5 - ئوغلى يىسۇمۆڭكۈنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشى ئىدى، شۇڭا كۇيۇك نەۋرىسى تەختكە ۋارىسلىق قىلىشا قانۇنىغا ئۇيغۇن بولمايدۇ، دېگەن باھانە بىلەن قاراھىلاكۇنىڭ ۋارىسلىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يىسۇمۆڭكۈنى خان قىلىپ تىكلىگەن. يىسۇمۆڭكۈ ئىلگىرى قاراھىلاكۇنىڭ تەختكە چىقىشىنى قوللىغان ۋەزىر ھەبەش ھامىدنى ئىشتىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ھەبەش ھامىدنىڭ ئاسراندى ئوغلى باھائىددىن مەرغىلانىنى ئىشلەتكەن. باھائىددىننىڭ ئۆز ئاتىسى پەرغانىنىڭ ۋارىسلىق شەيخۇلئىسلامى ئىدى، ئانىسمۇ قەشقەر قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن ئىدى. تارىخشۇناس جۇۋەينى ئىلگىرى باھائىددىن بىلەن ئەسرا بولغان، ئۇ، باھائىددىن ئۆز ۋۇجۇدىدا مول ۋە غەيرىي دىنىي بىلىملەرنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن، شۇڭا ئۇ بۇرۇنلا چاغاتاينىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشىپ، ئاخىر ياردەمچى ۋەزىرلىك ئورنىغا ئۆسكەن، دېگەن. باھائىددىن مەرغىلانىنىڭ ئائىلىسى ئۆز ۋاقتىدا ئىسلام ئۆلىمالىرى توپلىنىدىغان جاي ئىدى، ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىللەردە ئىسلام ئۆلىمالىرى ئۇنىڭ خەير - ساخاۋىتى ۋە ياردىمىگە ئېرىشكەن. ئۇ يەنە ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقىپ سالا - سۈلھى قىلىپ، ھەبەش ھامىدنى يىسۇمۆڭكۈنىڭ ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ساقلاپ قالغان.

تۆتىنچى، مۆڭكۈخان دەۋرى.

مىلادى 1248 - يىلى كۇيۇك خاقان ۋاپات بولغان، كېيىن جۇجىنىڭ ئوغلى باتۇ ئۆز جەمەتىنىڭ ئاقساقىلى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن 1251 - يىلى تۆلۈينىڭ چوڭ ئوغلى مۆڭكۈنى خاقانلىق تەختىگە چىقىرىش سايلىمىنى باشقۇرغان، مۆڭكۈ تەختكە چىقىپ يۈەن شيەنزۇڭ دەپ ئاتالغان. مۆڭكۈنىڭ تەختكە چىقىشى بىلەن بىلەن ئۇگداي سىستېمىسىدىكى خانلارنىڭ خاقانلىق

زىددىيەتنى ھەل قىلىشتا ئۇلارنىڭ قايسىسى يوللۇق، قايسىسى يولسىز ئىكەنلىكىگە مۇنازىرە ئارقىلىق ھۆكۈم قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. 1254 - يىلى قاراقۇرۇمدا مۆڭكۈخاننىڭ رىياسەتچىلىكىدە، خرىستىئان دىنى، ئىسلام دىنى ۋە تويىن دىنى ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ مۇنازىرە يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەن، شۇ چاغدا خرىستىئان مىسسىئونېرلىرى بىلەن ئىسلام ئۆلىمالىرى بىرلىشىپ، تويىن دىنىغا رەددىيە بېرىپ ئۇستۇنلۇك قازانغان. 1255 - يىلى يەنە بۇددا دىنى بىلەن تويىن دىنى باشلىقلىرىنىڭ چوڭ مۇنازىرە يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەن، نەتىجىدە تويىن دىنىنىڭ ئەۋلىياسى چىيۇ چۇجىنىڭ شاگىرتى لى جىچاڭ كونتروللۇقىدا بىرمەھەل دەۋران سۈرۈپ، ”تولۇق ھەقىقەت يولى“ دەپ ئاتالغان تويىن دىنى زور مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان.

مۆڭكۈخان دەۋرىدە، غەربىي يۇرتتا ئىسلام دىنى قوغدالغان ۋە راۋاجلانغان. دەسلەپتە ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ 3 - ئەۋلاد ئىدىقۇتى سالىن تېكىنمۇ ئوگداي سىستېمىسىدىكى خانلارنىڭ مۆڭكۈخانغا قارشى قوراللىق ئىسيان كۆتۈرۈش پىلانىغا قاتناشقان ھەمدە دىنىي سەۋەبنى باھانە قىلىپ، بىر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىغا يىغىلغان بېشبالىق ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى مۇسۇلمانلارنى پۈتۈنلەي يوقىتىۋېتىش ئۈچۈن 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەيياردىغان. ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ مەقستى ئوگداي سىستېمىسىدىكى خانلارنىڭ ئوردىدا سياسىي ئۆزگىرىش قىلىشىغا ماسلىشىش ئىدى. بۇ سۇيىقەستنى شۇ جايدىكى مۇسۇلمانلار بىلىپ قېلىپ يۇقىرىغا مەلۇم قىلغان. مۆڭكۈخان ئوگداي سىستېمىسىدىكى ئۆكتىچىلەرنى تازىلىغاندىن كېيىن، سالىن تېكىننى موڭغۇل خان ئوردىسىغا يالاپ ئاپىرىپ سوراق قىلغان، 1253 - يىلى بېشبالىققا قايتۇرۇپ كېلىپ، بىر جۈمە كۈنى ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بەرگەن.

مۆڭكۈخان يالۋاچنىڭ ئوغلى مەسئۇدنى داۋاملىق ئىشقا قويۇپ، ئۇيغۇرلار رايونىدىن خارەزمگىچە بولغان پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە ھەرقايسى شەھەرلىرىنى باشقۇرىدىغان باش ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇ 1251 - يىلى بېشبالىقتا، 1255 - يىلى سەمەرقەندتە

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا تۈپەيلى قوشقانلىقى ئۈچۈن مۆڭكۈخاننىڭ ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىشىگە ئېرىشكەن.

شۇ چاغلاردا، خانلارنىڭ زالىملىقى تۈپەيلىدىن، دېھقانلارنىڭ ئالغان ھوسۇلى ئېلىنىدىغان تۈرلۈك باج ـ سېلىقلارنىڭ نىسبىتىمۇ يەتمىگەن، نۇرغۇنلىغان دېھقانلار ئۆي ـ ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ خانىۋەيران بولۇپ كەتكەنىدى. مۆڭكۈخان جايلاردىكى ۋەزىرلەرنىڭ پىكرىنى ئالغاندىن كېيىن، يالۋاچنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدا قوللانغان چارىسى بويىچە، " قۇبچور بېجى " تۈزۈمى ئاساسىدا باج ئېلىشنى يولغا قويغان. بۇ تۈزۈمدىكى بەلگىلىمە بويىچە، بىر بايدىن يىلىغا 10 دىنار ئېلىنغان، مۇشۇ نىسبەت بويىچە بىر كەمبەغەلدىن يىلىغا بىر دىنار ئېلىنىدىغان، بۇنىڭدىن باشقا قانۇنسىز باج ئېلىنمايدىغان بولغان، شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ھەددىدىن زىيادە سېلىق يەڭگىللىگەن.

مۆڭكۈخان دەۋرىدە، چىڭگىزخاندىن بۇيان قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان دىنىي سىياسەت داۋاملىق ئىجرا قىلىنغان. مۆڭكۈخان غەربتىن كەلگەن خرىستىئان ئەلچىسى ۋىلىيام رۇبرۇكنى قوبۇل قىلغاندا مۇنداق دېگەن: " بىز موڭغۇللار تەڭرىنىڭ بارلىقىغا ئىشىنىمىز، ئۇنىڭ پاناھىدا ياشايمىز، ئۇنىڭ ھىممىتى بىلەن ئۆلىمىز. بىزدە ئۇنىڭغا ئىخلاس باغلىغان توغرا نىيەتلا بار "، " لېكىن، تەڭرى بىزگە ئوخشاش بولمىغان بارماقلارنى ئاتا قىلغاندەك، كىشىلەرگە ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇلنى ئاتا قىلغان. ①" مۆڭكۈخان بۇنى: تەڭرى خرىستىئان مۇخلىسلىرىغا «ئىنجىل» نى ئاتا قىلغان، موڭغۇللارغا بولسا پالچىلارنى ئاتا قىلغان، دەپ ئىزاھلىغان. مۆڭكۈخان ماھىيەتتە شامان دىنىنىڭ ئېتىقادچىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دىن جەھەتتىكى ئوخشاش بولمىغان ئېتىقاد شەكىللىرىگە يول قويغان، ھاكىمىيەت كۈچىگە تايىنىپ بىرەر خىل دىننى راۋاجلاندۇرۇش ياكى بېسىش ئۇسۇلىنى قوللانمىغان، ھەرقايسى دىنلار ئوتتۇرىسىدىكى

---

① دوسسون تۈزگەن، لۈي فۇ تەرجىمە قىلغان، جۇليائىشاۋ ئىزاھلىغان «موڭغۇللىيىگە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى »، 214 ـ بەت.

ھەبەش ھامىد ۋە ئۇنىڭ ئوغلى نەسرىددىنمۇ قايتىدىن ئۆز ئورنى ۋە ھوقۇقىغا ئىگە بولغان، باھائىددىن مەرغىلانى بولسا ھەبەش ھامىدنىڭ تۇزكورلۇقى تۇپەيلىدىن ئۆلۈمگە بۇيرۇلۇپ، ئوردا كۈرەشنىڭ قوربانى بولغان.

3 - بۆلۈم يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ۋە غەربىي يۇرت مۇسۇلمانلىرى

مۆڭكۈ خاقان بولۇپ تۇرغان دەۋردە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى ئېلىپ بارغان. مىلادى 1252- يىلى مۆڭكۈخان ئۆز ئىنىسى ھىلاكۇنى غەربىي ئاسىياغا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىئە مەزھىپىنىڭ ھەششاشىنلار تارمىقى قۇرغان ئالاموت قەلئە دۆلىتىنى ۋە قۇرۇلغىنىغا 500 يىلدىن ئاشقان باغداد ئاببасىيلار خاندانلىقىنى گۇمران قىلىپ، ئۆزى بويسۇندۇرغان زېمىندا ئىلخانلىقى (مىلادى 1258 - 1388- يىللار) نى قۇرغان. شەرقتە مىلادى 1252 - يىلى قۇبلاي چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا يۈرۈش قىلىپ، 1253 - يىلى يۈننەننى بويسۇندۇرغان، تۇبۇت (تىبەت)نى ئىشغال قىلغان. 1259 - يىلى مۆڭكۈ خاقان سىچۇەندىكى جەڭدە ئۆلگەن، شۇنىڭدىن كېيىن قۇبلاي بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى ئارىغ بۆكە خاقانلىق ئورنىنى تالىشىپ جەڭ قىلغان. 1260 - يىلى قۇبلاي كەيپىڭ (ھازىرقى دورىن) دا خاقانلىق تەختىگە چىقىپ، 1271 - يىلى دۆلەت نامىنى يۈەن (元) دەپ بېكىتكەن، قۇبلاينىڭ خاقانلىق نامى يۈەن شىزۇ دەپ ئاتالغان، كېيىنكى يىلى خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ)نى پايتەخت قىلغان، 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ خاندانلىقىنى يوقىتىپ، پۈتۈن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەن.

يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئىلگىرىكىدەكلا ھەممە دىنلارغا ئوخشاش يول قويۇش سىياسىتىنى ئىجرا قىلغان. مەشھۇر ئىتالىيە ساياھەتچىسى ماركوپولو خاتىرىلىگەن قۇبلاينىڭ سۆزىدە مۇنداق دېيىلگەن: " ئىنسانلارنىڭ ھەر قايسى تائىپىلىرى تۆت چوڭ پەيغەمبەرگە ئېتىقاد قىلىدۇ ۋە چوقۇنىدۇ.

تۇرغان. تەخمىنەن شۇ چاغلاردا، مەسئۇد بۇخارادا ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان كاتتا بىر مەدرىس سالدۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۆڭكۈخاننىڭ ئانىسى ئىنانە قىلغان پۇل بىلەن يەنە بىر مەسچىت سالدۇرغان، بۇ ئىككى مەدرىسىنە 1000 غا يېقىن تالىپ ئوقۇغان. قەشقەردىكى «ساچىيە مەدرىسى» قاراخانىيلار دەۋرىدە بىنا قىلىنغان بولۇپ، كۈچلۈك ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ۋەيران قىلىنغان. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋالىيسى مەسئۇدبەگ مىلادى 1260 - يىلى بۇ مەدرىسنىڭ خارابىسى ئورنىغا مەدرىس سېلىپ، ئۇنىڭغا "مەسئۇدىيە مەدرىسى " دەپ نام بەرگەن ھەم بۇ مەدرىسكە ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلغان، ئۇنىڭ يېنىغا يەنە " سائادەت كۇتۇپخانىسى "نى سالدۇرغان. ئاتاقلىق ئالىم ئەبۇلفەزلى مۇھەممەد ئۆمەر ئوغلى (ئۆمەر بولسا خالىدنىڭ ئوغلى، تەخەللۇسى " جامال قارشى "، مىلادىنىڭ 1230 - يىلى ئالمىلىقتا تۇغۇلۇپ، كېيىن قەشقەرگە بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان)نى مۇدەررىسلىككە تەكلىپ قىلغان. جامال قارشى بۇ مەدرىسنىڭ كۇتۇپخانىسىدىن ئۆزى ئۇزۇندىن بۇيان ئىزدەپ يۈرگەن جەۋھەرى (ئەبۇ نەسرى ئىسمائىل ھامادنىڭ ئوغلى، تەخەللۇسى " جەۋھەرى ") دېگەن كىشى يازغان «ئاسھا فىللۇغەت» ناملىق تۆت توملۇق كىتابنى تاپقان ۋە ئۇنى تۈزىتىپ «مۇلھىقاتۇس سۇرراھ» («سۇرراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما») دېگەن كىتابنى يازغان. بۇ مەدرىس ئەينى زامانىدىكى شىنجاڭدا ئىسلامىيەت مائارىپىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالغان.

چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئۆزىدىن ئېيتقاندا، مۆڭكۈخان ئۆزىنىڭ سىياسىي رەقىبلىرىنى تازىلاش كۈرىشىدە يېسۇمۆڭكۈنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قاراھلاكۇنى قايتىدىن خان قىلىپ تىكلىگەن، لېكىن قاراھلاكۇ بىرنەچچە ئايدىن كېيىنلا ئۆلگەن، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقى قاراھلاكۇنىڭ خوتۇنى ئورگەنا خاتۇننىڭ قولىغا ئۆتكەن. ئورگەنا خاتۇن ئۆزى بۇددىست بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنىنىڭ ھامىيسى دەپ ئاتالغان. بەزى تارىخشۇناسلار ھەتتا ئۇنى مۇسۇلمان ئىدى، دېيىشىدۇ. خانلىقنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئىلگىرى خىزمىتىدىن قالدۇرۇلغان

تەۋارىخ» دېگەن كىتابىدا مۇنداق خاتىرىلەنگەن: قۇبلاي خاقان قۇرى، بۇرقۇ ۋە قىرغىز رايونىدىن كەلگەن مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ ئۆزىنىڭ داستىخىنىدىكى تائام بىلەن مېھمان قىلماقچى بولغان. لېكىن، بۇ سودىگەرلەر: " بۇنداق تائامنى يېيىش بىزگە دۇرۇس ئەمەس " دەپ يېيىشنى رەت قىلغان. خاقان بۇنىڭدىن قاتتىق خاپا بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن قوينى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈشكە يول قويۇلمىسۇن، قوينى موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە قارنىنى يېرىپ سويسۇن، قوينى بوغۇزلاپ سويغۇچىلار كۆرۈلسە، ئۇلار شۇ ئۇسۇل بىلەن ئۆلتۈرۈلسۇن ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى، ئۆي ـ جايلىرى، مال ـ مۈلكى مەلۇم قىلغۇچىلارغا مۇكاپات قىلىپ بېرىلسۇن، دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، بەزى مۇسۇلمان قۇللار ئۆز خوجايىنلىرىغا قوينى بوغۇزلاپ سويدى، دەپ تۆھمەت چاپلاپ، ئازاد بولۇش ۋە خوجايىنلىرىنىڭ مال ـ مۈلكىگە ئىگە بولۇش كويىغا چۈشكەن، نەتىجىدە، مۇسۇلمانلار تۆت يىلغىچە ئوغلىنى ئىسلام قانۇنى بويىچە سۈننەت قىلالمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن. بۇ تەقىق بۇيرۇقى قەدىمكى شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىسلام دىنىغىمۇ تەسىر يەتكۈزگەن. قوينى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈشنى مەنئى قىلىش بۇيرۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، قەشقەر مەلىكى نەسىرىددىن، قىرغىزلاردىن ئۆمەر ۋە باشقا مۇسۇلمان مۆتىۋەرلەر باش ۋەزىر سانگە ئارقىلىق ئىلتىماس سۇنغان. بۇ تەقىق بۇيرۇقى يەتتە يىل ئىجرا قىلىنغاندىن كېيىن، مۇسۇلمان سودىگەرلىرى ئۇياققا بېرىپ سودا قىلىشنى خالىمايدىغان بولۇپ قالغاچقا، چېگرا بېجى كىرىمى ئازىيىپ كېتىپ، ئاخىر " قوينى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈشكە رۇخسەت قىلىشقا يارلىق چۈشتى "① دەپ، يول قويۇشقا مەجبۇر بولغان. قۇبلاي دەۋرىدە، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ خاقانىنىڭ مەركىزىي شىنجاڭدىكى شەھەرلەرگە ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىغا بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى يەنىلا ساقلاپ قېلىنغان. ماركوپولو مىلادى 1271 ـ يىلى ئېلىمىزغا سەپەر قىلىپ

---

① «جامىئۇل تەۋارىخ»، 2 ـ توم، 346 ـ، 347 ـ بەت.

خرىستىئان مۇخلىسلىرى ئەيسانى ئۆزلىرىنىڭ پەيغەمبىرى دەپ بىلىدۇ؛ سالاسۇنلار مۇھەممەدنى ئۆزلىرىنىڭ پەيغەمبىرى دەپ بىلىدۇ؛ يەھۇدىيلار مۇسانى ئۆزلىرىنىڭ پەيغەمبىرى دەپ بىلىدۇ؛ بۇددىستلار بولسا ساكيامۇنىغا ئۆزلىرىنىڭ مەبۇدى ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇر پەيغەمبەر، دەپ چوقۇنىدۇ. مەن بۇ تۆت چوڭ پەيغەمبەرنىڭ ھەممىسىگە ھۆرمەت بىلدۈرىمەن، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەقىقەتەن ئاسماندا بار بىرسىنىڭ بىزگە ياردەم بېرىشىنى قىلەيمەن." ① شۇڭا، قۇبلاي خرىستىئان دىنى، ئىسلام دىنى، يەھۇدىي دىنى ۋە بۇددا دىنىنىڭ بايراملىرى يېتىپ كەلگەندە، تەبرىكلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ تۇرغان.

يۈەن دەۋرىدىكى مۇسۇلمانلار غەربىي يۇرتلۇقلار ئىچىدە ئاساسىي تەركىب بولۇپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي ئورنى بىر قەدەر يۇقىرى ئىدى، ئۇلار ئەمەلدارلىققا ئىمتىھان بېرىش، ئەمەل تۇتۇش، ئۇلتىپاتقا ئېرىشىش، جىنايى ئىشلار قانۇنى، خوسۇسىي قوشۇن تۇرغۇزۇش جەھەتلەردە بىر قەدەر ئوبدان مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىدە ئىسلام شەرىئىتىنى باشقۇرىدىغان قازى (قازى قۇززات) قويۇلغان، " مەھكىمە شەرئى " دەپ ئاتىلىدىغان مۇستەقىل ئورگان تەسىس قىلىنغان. قازىنىڭ ئاستىدا يەنە باشقا دىنىي ئەمەلدارلارمۇ بولغان. قازى مەھكىمىسى ئىسلام قانۇنى بويىچە دىنىي مۇراسىم ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ جىنايى ئىشلىرى، نىكاھ، پۇل، ئاشلىق، ئەرز - شىكايەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان. چىڭگىزخان دەۋرىدىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان خرىستىئان، ئىسلام، بۇددا قاتارلىق دىنلارنىڭ دىنىي خادىملىرىدىن باج ئالماسلىق توغرىسىدىكى سىياسەت يۈەن دەۋرىدىمۇ داۋاملىق ئىجرا قىلىنغان.

لېكىن، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى موڭغۇل قانۇنى بىلەن ئىسلام قانۇنىنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ئىلگىرىكى موڭغۇل پادىشاھلىرىغا ئوخشاش ئىنتايىن قاتتىق پوزىتسىيە قوللانغان. راشىددىننىڭ «جامىئۇل

---

① «ماركوپولو ساياھەت خاتىرىسى»، 87 - بەت.

ۋە ئېكىنزارلىق رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئاستا ـ ئاستا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. تارىخىي جەھەتتە غەربىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئىدى. بۇنىڭ ئۈستىگە سىياسىي كۈرەش تەقەززاسى بىلەن غەربىي شىمالدىكى موڭغۇل خانلىرى ئىچىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ۋەكىل خاراكتېرلىك شەخسلەر بارلىققا كەلگەن. قىپچاق خانلىقىنىڭ خانى بېركەخان (1257 ــ 1266 ـ يىلغىچە تەختتە تۇرغان) ئىسلام دىنىغا كىرگەن تۇنجى موڭغۇل خانىدۇر. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى دەسلەپ يەنىلا ئورگەنا خاتۇننىڭ قولىدا ئىدى. ئارىغ بۆكە شىمالىي چۆللۈكتە پادىشاھ نامىنى سۇيىئىستېمال قىلىپ يۈرگەندە، ئورگەنا خاتۇن ئۇ يەرگە بېرىپ ئارىغ بۆكىگە بېقىنغان، مەسئۇدمۇ ئۇنىڭغا ئەگەشكەن. لېكىن، ئارىغ بۆكە بىلەن چاغاتاينىڭ يەنە بىر نەۋرىسى ئارغۇ قوراللىق ئېلىشىپ، جېدەل ئۇزۇنغىچە بىر تەرەپ بولمىغاچقا، ئارىغ بۆكە ئورگەنا خاتۇن بىلەن مەسئۇدنى دىۋان بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن، شۇنىڭدىن باشلاپ مەسئۇد چاغاتاي خانلىقىنىڭ مالىيە ۋەزىرى بولۇپ، بۇ ۋەزىپىنى تاكى 1289 ـ يىلى ۋاپات بولغانغا قەدەر ئۆتىگەن.

ئارغۇ 1266 ـ يىلى ئۆلگەندىن كېيىن، ئورگەنانىڭ ئوغلى مۇبارەكشاھ تەختكە ۋارىسلىق قىلغان، " مۇبارەكشاھ " پارسچە سۆز بولۇپ،" خەيرلىك پادىشاھ " دېگەن بولىدۇ. ئۇ چاغاتاي سىستېمىسىدىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان تۇنجى پادىشاھ. شۇنداقلا چوڭ خاننىڭ تەيىنلىشىدىن ئۆتمەي ئۆزى تەختكە چىقىۋالغان تۇنجى موڭغۇل خانى ئىدى. ئۇ ئىلىدىكى ئەنئەنىۋى ئوردىدا ئەمەس، بەلكى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىگە يېقىن ئانگرېن دېگەن جايدا تەختكە چىققان. بۇ ۋەقە ئىسلام دىنىنىڭ چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىغا قانچىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بىراق، مۇبارەكشاھنىڭ تەختكە چىقىشى قۇبلاينىڭ تەستىقىسىز بولغاچقا، قۇبلاي چاغاتاينىڭ يەنە بىر نەۋرىسى بۇراقنى ئەۋەتىپ، مۇبارەكشاھنى تەختتىن چۈشۈرۈۋەتكەن. بۇراقمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، ئىسلامچە ئىسمى " غىياسىددىن " ئىدى، لېكىن بۇراق بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى دۇۋا

غەربىي يۇرتتىن ئۆتكەندە، ھەر قايسى شەھەرلەردىكى دىنلارنىڭ ئەھۋالىنى خاتىرىلەپ مۇنداق دېگەن:

" ... قەشقەر ... ھازىر چوڭ خاننىڭ زېمىنىغا كىرگۈزۈلگەن ... ئاھالىلىرى ئىچىدە مۇسۇلمانلاردىن باشقا، يەنە نېستورىيان مەزھىپىدىكى خرىستىئانلارمۇ بار ئىكەن، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ دىنىي قائىدىلىرى بويىچە ياشايدىكەن، ئۆز چېركاۋلىرىدا ئىبادەت قىلىدىكەن. "

" يەكەن .. ئاھالىلىرىنىڭ بىر قىسمى خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن، بىر قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ پادىشاھى چوڭ خاننىڭ جىيەنى ئىكەن، بىراق ئۇ كىچىك ئاتىسى بىلەن ئەپ ئەمەس ئىكەن، ھەمىشە بىر - بىرى بىلەن يۇت تېپىشىدىكەن، ھەتتا جېدەل ئۇلغىيىپ جەڭ قىلىشقانىكەن. "

" ساجا بەگلىكى .. ئاھالىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى مۇسۇلمان ئىكەن. ئاز قىسمى نېستورىيان مەزھىپىدىكى خرىستىئانلار ئىكەن، چوڭ خانغا بەيئەت قىلىپ، ئۇلپان تاپشۇرىدىكەن. "

" خوتەن ... چوڭ خاننىڭ زېمىن دائىرىسىدە ئىكەن. خەلقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. "

" لوپ شەھىرىنىڭ ئورنى شەرقىي شىمالدا، لوپ قۇملۇقىنىڭ كىرىش ئېغىزىدا، چوڭ خاننىڭ زېمىنىغا تەۋە ئىكەن، ئاھالىلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. ①"

يۇقىرىقى خاتىرە ئىسلام دىنىنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىق رايونلىرىدا، مەسىلەن، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغانلىقىنى ۋە لوپنۇر قۇملۇقىغىچە تارقالغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلۇشى بىلەنلا، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىمۇ پەيدىنپەي يىمىرىلىشكە باشلىغان. بۇ يىمىرىلىش جەريانىدا، غەربىي شىمالنىڭ شەھەرلىرى

① «ماركوپولو ساياھەت خاتىرىسى»، 42 — 47 - بەتلەر.

ھۆكۈمران تەبىقىسى دائىرىسىدىن ھالقىپ كېتەلمىگەن. يايلاقلاردىكى كۆچمەن چارۋىچى ئەمگەكچىلەر ئاممىسى ۋە كۆپ ساندىكى فېئودال ھۆكۈمرانلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلماي، يەنىلا شامان دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىنى ساقلاپ، ئىسلام دىنىغا تاقابىل تۇرغان، ھەتتا ئۇلار ئىسلام دىنىغا بۇرۇنلا ئېتىقاد قىلغان بۇراق خان مىلادىنىڭ 1270 - يىلى ۋاپات بولغاندا، ئۇنى ”كۇپپارلار“نىڭ قائىدە - يوسۇنى، يەنى موڭغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە تاغ ئۈستىگە دەپنە قىلغان.

ھەر قايسى خانلىقتىكى موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىمۇ ئىزچىل داۋاملاشمىغان. مەسىلەن، قىپچاق خانلىقىدا بېركىدىن كېيىنكى خانلارنىڭ ھېچقايسىسى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن، ئۆزبېك خان تەختكە چىققان (1312 — 1342 - يىللاردا تەختتە تۇرغان)دىن كېيىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ شەرىئىتىگە ئەمەل قىلىدىغانلىقىنى ئوچۇق بىلدۈرگەن ھەمدە ھاكىمىيەت كۈچىگە تايىنىپ ئىسلام دىنىنى مەجبۇرىي يولغا قويغان. ئىلخان خانلىقىدا ھىلاكۇ ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى ئاباغا خرىستىئان دىنىغا مايىل بولغان ۋە خرىستىئان پادىشاھى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن، ئاباغانىڭ ئىنىسى تاقۇدار تەختكە چىققان (1281 — 1284 - يىللاردا تەختتە تۇرغان) دىن كېيىن خرىستىئان دىنىدىن ئىسلام دىنىغا ئۆتكەن، لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى خان يەنە خرىستىئان دىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن، XIII ئەسىردە ئىلخان، يەنى مەشھۇر غازانخان (1295 - يىلدىن 1304 - يىلغىچە تەختتە تۇرغان) دەۋرىدە ئاندىن ئىسلام يولىغا قايتا ماڭغان. غازانخان ئىراندىكى بارلىق موڭغۇللاردىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى تەلەپ قىلغان، نارازى بولۇپ قارشى چىققانلارنى باستۇرغان. غازانخاننىڭ ئىلخان خانلىقىدا ئىسلام دىنىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئومۇملاشتۇرغانلىقى موڭغۇل بارگاھلىرىدىكى ھۆكۈمرانلار ئىچىدە زور تەسىر قوزغىغان. ھەتتا جۇڭگونىڭ چوڭ خان ئوردىسىدىكى خانلار ئىچىدىمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار بارلىققا كەلگەن، مەسىلەن، قۇبلاينىڭ نەۋرىسى خانزادە ئاناندا شۇنداق

ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۇگداي سىستېمىسىدىكى خان قايدۇ بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، قۇبلايغا ئاسىيلىق قىلغان. بىر قاتار ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن كېيىن، مىلادى 1269 ـ يىلى ئەتىيازدا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ بىرىنچى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى تالاس دەرياسىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزۈلگەن. قايدۇنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل خان ـ بەگلىرى كېلىشىم هاسىل قىلىپ، هەر قايسىسى ئۆز پادا ـ يىلقىلىرىنى تاغلىق رايونلار ۋە يايلاقلارغا يۆتكەپ، ئېكىنزار رايونلارنى ئىگىلىمەسلىككە، قانۇندا بەلگىلەنگەن دۆلەت بېجى ۋە يىللىق خىراجدىن باشقا، يەرلىك ئاهالىدىن ۋە هۈنەرۋەنلەردىن نورمىدىن ئارتۇق نەرسە ـ كېرەك ئالماسلىققا بىردەك قوشۇلغان. دېهقانچىلىق رايونلىرىنى باشقۇرۇش ۋە ئوردىغا ئېلىنىدىغان باجنى يىغىش ئىشلىرىغا مەخسۇس ئەمەلدار تەيىنلەنگەن. قايدۇ مەسئۇد بەگنى ئىشقا قويغان، ئۇ پۇقرالارنى ئارام ئېلىپ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش چارىسىنى قوللىنىپ، دېهقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن هەمدە بۇراق دېهقانچىلىق رايونلىرىنى بۇلاشقا تەمشىلىۋاتقاندا، كۈچىنىڭ بارىچە نەسىهەت قىلىپ ئۇنى توسقان. ئۇ ئىدارە قىلغان رايونلاردا "هۆكۈمەت خەزىنىسى باياشات، پۇقرالار ئەمىن بولۇپ①"، كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتىلغان. مەسئۇد ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ خىزمىتىنى ئۆز نۆۋىتى بويىچە ئۈچ ئوغلى ئۇستىگە ئالغان، 3 ـ ئوغلى قەشقەردە خىزمەت ئۆتىگەن.

مىلادى 1310 ـ يىلى ئۇگداي خانلىقى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا هالاك بولغان، خانلىقنىڭ كۆپ قىسىم زېمىنى چاغاتاي خانلىقى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان، لېكىن يۈەن سۇلالىسى بىلەن چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتنى تالىشىش ئۇرۇشى يەنىلا داۋام قىلىپ، 14- ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا ئاندىن تىنچىغان.

شۇ چاغلاردا ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىياتى شەهەرلەر، دېهقانچىلىق رايونلىرى ۋە يايلاقلاردىكى كۆچمەن چارۋىچى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئاز ساندىكى

---

① تۇجى: «موڭغۇل تارىخىدىن خاتىرىلەر»، 46- جىلد.

ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل (1318 ـــ 1326 ـ يىللار) دە پايتەختىنى سەمەرقەندكە يۆتكىگەنلىكى ئۈچۈن، شەرقىي موغۇل ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان، بۇ ئىش چاغاتاي خانلىقىنىڭ پارچىلىنىشىغا سەۋەب بولغان. كېيەك ئۆلگەندىن كېيىن، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىلچىگىتاي، دۇۋاي تېمۇرلەر ۋارىسلىق قىلغان. ئىلچىگىتاي خرىستىئان دىنىغا يان باسقان، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، كاتولىك دىنىنىڭ دومىنگو مەزھىپىدىن بولغان توماس مەنكاسورا ئوتتۇرا ئاسىيادا كاتولىك دىنىنى تارقىتىش پائالىيىتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك قانات يايدۇرغان، مىلادى 1309 ـ يىلى پاپا جون XII ئۇنى سەمەرقەندكە ئېپىسكوپ قىلىپ تەيىنلىگەن.

كېيەكتىن كېيىن ئىسلام دىنىغا ھەقىقىي ئىشەنگەن خان تارماشىرىندۇر. " تارماشىرىن " ئەسلىدە سانسكرىت تىلىدىكى بۇددىستلارنىڭ نامى ئىدى، كېيەك خۇداغا ئىخلاس قىلغانلىقى ئۈچۈن، كېيىن " ئەلائىددىن " (ئۇلۇغ ئېتىقادچى) دېگەن نامغا ئېرىشكەن. مەراكەشلىك مۇسۇلمان سەيياھ ئىبنى بەتۇتە سەمەرقەندكە ساياھەت قىلىپ كەلگەندە، سۇلتان تارماشىرىنىنىڭ ئۆز بارگاھى بار جايدىكى مەسچىتتە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەن. ئۇ مۇنداق بايان قىلىدۇ: شۇ چاغ قارا قىش پەسلى ئىدى. لېكىن، سۇلتان پېشىن نامىزى بىلەن خۇپتەن نامىزىنى جامائەت بىلەن بىللە ئوقۇيتتى، زادى ئۈزۈلدۈرمەيتتى. سۇلتان بامدات نامىزىدىن كېيىن كۈن ئۆرلىگىچە تۈركىي تىلدا ھەمدۇسانا ئوقۇيتتى، ئاندىن جامائەت ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ، قول بېرىپ كۆرۈشۈپ سالام بېرەتتى، دېگەر نامىزىدىن كېيىنمۇ شۇنداق قىلاتتى. بەزىلەر كىشمىش ياكى خورما ئېلىپ كېلەتتى، سۇلتان ئۇنى ئۆز قولى بىلەن مەسچىتتىكى كىشىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرەتتى. سۇلتاننىڭ دىنىي مەسلىھەتچىسى پېرسىيىلىك سۇفىزم ئىمامى ھىسامىددىن ياغى ئىدى. بىر قېتىم دېگەر نامىزى ۋاقتىدا، سۇلتان تەرەت ئېلىشقا ئۈلگۈرەلمىگەچكە، نامازنى سەل تەخىر قىلىپ ئۆتەشنى ئىلتىجا قىلغان، لېكىن ئىمام ھىسامىددىن ياغى: " نامازنى ئاللا ئۈچۈن ئوقۇيمىزمۇ ياكى تارماشىرىن ئۈچۈنمۇ؟ " دېگەن ۋە نامازنى

قىلغان. ئاناندا قۇبلاينىڭ 3- ئوغلى مېنگۇلانىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇنى كىچىكىدىن تارتىپ تۈركىستاندىكى بىر مۇسۇلمان ئەر - ئايال بېقىپ چوڭ قىلغان. شۇڭا، ئىخلاسمەن مۇسۇلمان بولۇپ تەربىيىلەنگەن. ئۇ «قۇرئان كېرىم» نى يادلىغان ھەم ئەرەب يېزىقىنى ناھايىتى ئوبدان ئۆگەنگەن، ئۆز ۋاقتىنى ھەمىشە ناماز ئوقۇپ ئىبادەت قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆز قوماندانلىقىدىكى 150 مىڭ موڭغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن. بىرسى قۇبلاينىڭ ۋارىسى تېمۇر خاقانغا بۇ ئىشنى مەلۇم قىلغان ھەمدە ئاناندانىڭ ئۆز قول ئاستىدىكى موڭغۇللارنىڭ كۆپ قىسىم ئوغۇل باللىرىنى ئىسلام قائىدىسى بويىچە خەتمە قىلدۇرغانلىقىنى ئەيىبلىگەن. ئاناندا غازانخاننىڭمۇ شۇنداق قىلغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆزىنى ئاقلىغان، خان ئانا كۆكۈجىن خاتۇننىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن تېمۇر خاقان ئاناندانىڭ ئىسلام ئېتىقادىنى ساقلاپ قېلىشىغا ماقۇل بولغان ھەم ئۇنى تاڭغۇتلار (ھازىرقى نىڭشيانىڭ پۈتۈن قىسمى ۋە گەنسۇ، چىڭخەينىڭ بىر قىسىم رايونى)نىڭ قوشۇنى ۋە زېمىنىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشقا ئەۋەتكەن.

چاغاتاي خانلىقىدا بۇراقنىڭ ئوغلى دۇۋا ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھەم قايدۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن. لېكىن، مىلادىنىڭ 1251 - يىلى قەتل قىلىنغان قاراھلاكۇنىڭ ئىنىسى، بۇرىنىڭ نەۋرىسى تالىقۇنىڭ ئانىسى كېرمان ئاقسۆڭەكلىرىدىن بولغاچقا، ئۇمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ ، مۇسۇلمانچە ئىسمىنى " خىزىر " دەپ ئاتىغان. ئۇ مىلادىنىڭ 1309 ـــ 1311 - يىلى ئارىلىقىدا خانلىق تەختىنى تارتىۋالغان. لېكىن، ئىسلام دىنىغا ئارتۇقچە يان بېسىپ، دۇۋانىڭ ئەۋلادلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكىلەرگە قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن، موڭغۇل خان - بەگلىرى بۇنىڭغا تاقەت قىلالمىغان، ئاخىردا دۇۋانىڭ ئوغلى كېپەك ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

كېپەك ئەسلىدە شامان دىنىدا ئىدى، لېكىن ئۇ ئىسلام دىنىغا يان باسقانلىقى ئۈچۈن مۇسۇلمان تارىخچىلىرى ئۇنى ماختىغان. كېپەك

ئالملىقتا ئۆتكۈزگەن. بۇ مەزگىلدە خرىستىئان دىنىنىڭ مەركىزىمۇ ئالملىققا يۆتكەلگەن، كاتولىك دىنىنىڭ فرانسىس مەزھىپىدىكى مىسسىئونېر نىكولاس جۇڭگو دىنىي رايونىنىڭ كادىناللىقىغا تەيىنلەنگەن، ئۇ جىنكېش ئوردىسىدا ناھايىتى ئوبدان كۈتۈۋېلىنغان ۋە ئالملىققا يېقىن جايدىكى چوڭ قورۇقتا چىرايلىق بىر چېركاۋ سالدۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربنىڭ خرىستىئان ئېپىسكوپلىرى كەينى ـ كەينىدىن كەلگەن. بولۇپمۇ بىر قېتىم خرىستىئان ئېپىسكوپى خاننىڭ كېسىلىنى داۋالاپ ساقايتىپ قويغاندىن كېيىن، خان ئۆزىنىڭ يەتتە ياشلىق ئوغلى ئۈچۈن خرىستىئان دىنىغا كىرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. بىراق، جىنكېش 1338 ـ يىلى ئۆپچۆرىسىدە ئاغدۇرۇلغان، ئاردىن ئۇزاق ئۆتمەي، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتى ئوگداي سىستېمىسىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئەلى سۇلتاننىڭ كونتروللۇقىغا ئۆتكەن. ئەلى سۇلتان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، خرىستىئانلارنى دەھشەتلىك قىرغىن قىلىش ۋەقەسى يۈز بەرگەن. 1339 ـ يىلى ئالملىقتىكى مەشھۇر خرىستىئان ئېپىسكوپلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلگەن، ھەتتا يەتتىسۇ رايونىدىكى كاتولىك مۇخلىسلىرىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك مەمۇرىي مەنسەپ تۇتقان بىر مۇنچە كىشىلەرمۇ ۋەقەگە چېتىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئەلى سۇلتاننىڭ زالىملىقى خرىستىئانلارغا قىلىنغان مۇئامىلە دائىرىسىدىن كۆپ ھالقىپ كەتكەن، شۇڭا مۇسۇلمان ئەدىبلەرمۇ ئۇنى رەھىمسىز، زالىم پادىشاھ دەپ ئاتىغان. غازانخان ئۇنىڭ ۋارىسى بولغان. غازانخان پارچىلىنىپ كەتكەن چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قايتا تىكلەشكە ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان، بۇنىڭ ئەكسىچە، مىلادى 1346-يىلى كونا تۈرك ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى موڭغۇل خان ـ بەگلىرى قورچاق بولۇپ قالغان، ئەمەلىي ھوقۇق پۈتۈنلەي كونا تۈرك خانلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرى جۇڭگو بىلەن غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا

باشلاۋەرگەن. سۇلتان كىچىكىپ كىرگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئىخلاس بىلەن دىگەر نامىزىنى تولۇقلاپ ئوقۇغان. بۇ ئىمام ھەر قېتىمقى نامازدا جامائەتكە ۋەز ئېيتىپ نەسىھەت قىلاتتى. سۇلتانغىمۇ ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىپ، يامان ئىشلارنى قىلماسلىقنى جېكىلەيتتى، ئىمامنىڭ سۆزلىرى قاتتىق بولسىمۇ، سۇلتان يەنىلا قولاق سېلىپ ئاڭلايتتى، ھەتتا كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈلەتتى①.

تارماشىرىن چىڭگىزخاننىڭ جاساق تۈزۈمى بويىچە موڭغۇل خان - بەگ، ئاقسۆڭەكلىرى ھەر يىلى ئۆتكۈزىدىغان يىغىننى ئەمەلدىن قالدۇرغان. ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئافغانىستانغا ئۇرۇش قوزغىغان ھەمدە يىراقتىكى ھىندىستانغا يۈرۈش قىلغان، لېكىن تۆت يىلغىچە ئالمىلىققا ۋە شەرقتىكى ئۆلكىلەرگە كېلىپ باقمىغان. شۇڭا، مىلادىنىڭ 1334 - يىلى تارماشىرىنغا قارشى توپىلاڭ يۈز بەرگەن، ئۇنى جاساق قانۇنىغا خىلاپلىق قىلدى، دەپ ئەيىبلىگەن، توپىلاڭغا دۇلاي تېمۇرنىڭ ئوغلى بۇزان باشچىلىق قىلغان، بۇزاننىڭ ئۆزىمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، لېكىن ئۇ موڭغۇللارنىڭ ئادىتىنى تاشلىۋېتىشكە قارشى تۇرغان، تارماشىرىن ئاخىر ئۆلتۈرۈلگەن.

بۇزان خانلىق ھوقۇقىنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلارغا ھەر تەرەپتىن مۈشكۈلچىلىك سالغان ھەمدە خرىستىئان مۇرىتلىرى ۋە يەھۇدىيلارنىڭ چېركاۋ سېلىشى، دىنىي جەمئىيەت قۇرۇشىغا رۇخسەت قىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر مۇنچە موڭغۇل شاھزادە - بەگلىرىنى ۋە ئىسلام مۆتىۋەرلىرىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان، شۇڭا ئۇ تەختتە ئۇزۇن ئولتۇرمايلا ئاغدۇرۇۋېتىلگەن، شۇ يىلى (1334 - يىلى) دۇۋانىڭ نەۋرىسى، ئەبىجىننىڭ ئوغلى جىنكېش ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان. جىنكېش بۇددىست بولۇپ، تەختكە چىقىشتىن ئىلگىرى 1332 - يىللا يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن قارامىلىق مۇناسىۋىتى ئورناتقانىدى. جىنكېش تەختكە چىققاندىن كېيىن كۆپ ۋاقتىنى

---

① ماچىنىپىلاق تەرجىمە قىلغان «ئىبنى بەتۇتە ساياھەت خاتىرىسى»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى 1985 - يىل نەشرى.

جۇڭگونىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا كەڭ تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. بۇنىڭ ئىچىدە سوپىزم مەزھىپىنىڭ ئوينىغان رولى ئەڭ گەۋدىلىك بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سۇھرەۋەردىيە سولۇكىدىن بولغان شەيخ بۇرھانىددىننىڭ شاگىرتى جۇڭگونىڭ شىمالىي رايونلىرىدا مۇرىت قوبۇل قىلغان، كېيىن جۇڭگودا ۋاپات بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، سۇھرەۋەردىيە سولۇكىدىن شەيخ بابى ماچىن (ئۇنىڭ قاراخانىيلار رايونىنىڭ ئادىمى بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن) جۇڭگونىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدا كەڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان. كۇبرىيە سولۇكىدىن بولغان شەيخ بۇرھانىددىن بۇخارى ئاۋۋال جۇڭگونىڭ شىمالىي رايونلىرىدا دىن تارقاتقان، كېيىن جەنۇبقا بېرىپ يۈننەننىڭ مېڭزى ناھىيىسىدە ۋاپات بولغان.① يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى: " دانىشمەن، دەرۋىشلەردىن مەسچىتتە ئولتۇرىدىغان، ئىش - ئوقىتى، مال - مۈلكى يوق، مەخسۇس ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىرىنى ھېسابىغا ئالمىغاندا، ئىش - ئوقىتى، مال - مۈلكى بار ئائىلىلەردىن مۇسۇلمان نوپۇس تۈزۈمى بويىچە باج - سېلىق ئېلىنىدۇ②" دەپ بەلگىلىگەن. " دانىشمەن " پارسچە سۆز بولۇپ، " بىلىم ئىگىسى "، " ئۆلىما " دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ " دەرۋىش "مۇ پارسچە سۆز بولۇپ، " قەلەندەر "، " تەركىدۇنيا "چىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلار دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇلار قەلەندەرچىلىك قىلىپ، جاھان كېزىپ دىن تارقىتىدۇ. يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ بەلگىلىمىسىدىن يۈەن دەۋرىدە ئىسلام ئۆلىمالىرى ۋە سوپىلارنىڭ دىن تارقىتىشتىكى پائالىيەتلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئىسلام دىنى ئەۋج ئالغانلىقى ئۈچۈن، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۈچ خىل يېزىق تەڭ قوللىنىلىپلا قالماي، لاما دىنى (بۇددا دىنى)، كۇڭزى دىنى (تويىن دىنى)، ئىسلام دىنىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل دىنمۇ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قىلىدىغان ئۈچ چوڭ ئىشى — جەڭ

---

① يۈسۈف فرېسىي: «جۇڭگودىكى سوپىزم»، «ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى» (فرانسۇزچە نەشرى)، پارىژ، 1986 - يىل نەشرى.

② «يۈەن سۇلالىسىنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى»، 17 - جىلد. نوپۇس پىرقىسى، 3 - قىسىم.

يەنمۇ كەڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش دەۋرى بولغان. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيانى بويسۇندۇرغانلىقى جۇڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشقا يول ئېچىپ بەرگەن، غەربىي يۇرت مۇسۇلمانلىرى يۈەن دەۋرىدىكى مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا مۇھىم تارىخىي رول ئوينىغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنى كەڭ، ئۇنىڭدىكى مىللەتلەر كۆپ ئىدى، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا ئۈچ خىل تىل-يېزىق قوللىنىلاتتى، موڭغۇل تىلى ئاتالمىش «دۆلەت تىلى» ئىدى، خەنزۇلار بىلەن جەنۇبلۇقلار خەنزۇ يېزىقىنى قوللىناتتى، غەربىي يۇرتلۇقلار 31 خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت دەرىجىسى ئەڭ يۇقىرى ئىدى. ئۇ چاغدا ئىسلام دىنىدىكىلەر ئومۇمەن پارس تىلىنى قوللىنىدىغان بولغاچقا، پارس يېزىقىمۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرى قوللىنىدىغان يېزىق قاتارىغا كىرگۈزۈلگەنىدى. يۈەن سۇلالىسىدە مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ ئىدى، شۇڭا يۈەن سۇلالىسىنىڭ مۇھىم ئورگانلىرىغا مۇسۇلمان تىلماچلار، پەرمانچىلار، نايىپلار ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان 10 نەچچە خىل ئەمەلدار قويۇلغانىدى. مەخسۇس ئىسلام ئىلىم ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان خانلىق رەسەتخانا نازارەتچىسى (ئىلمى نۇجۇم، قەمەرىيە، شەمسىيە كالېندارچىلىقىنى باشقۇرىدۇ) ، شىپاگەرلىك مەھكىمىسى (مۇسۇلمانلارنىڭ دورىگەرلىك، تىبابەتچىلىك ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ) ، ئۇيغۇر زەمبىرەكچىلىرى، قورال ئۇستىلىرىنى باشقۇرىدىغان تۈمەن تۇتۇن مەھكىمىسى (ئۇيغۇر زەمبىرەكچىلىرىنى ۋە قورال ياساش ئۇستىلىرىنى ئومۇميۈزلۈك باشقۇرىدۇ) ، ئۇيغۇر خانلىق بىلىم يۇرتى، خانزادىلەر مەكتىپى (ئۇيغۇر تىل-يېزىق ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇرىدۇ) تەسىس قىلىنغانىدى. خانلىق بىلىم يۇرتى ھۆكۈمەت تەسىس قىلغان ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدىن بىرى ئىدى.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرت مۇسۇلمانلىرىنىڭ جۇڭگوغا كۆپلەپ كېلىپ ساياھەت قىلىشى ياكى ئولتۇراقلىشىپ قېلىشى ئىسلام دىنىنىڭ

مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادىن كەلگەنلىرىدىن باشقا، قاراقىتان ۋە چاغاتاي خانلىقى تەۋەسىدىكى رايونلاردىن، بولۇپمۇ قەدىمكى شىنجاڭ رايونىدىن كەلگەن ئەرباblارمۇ بار. مەسىلەن:

ئەلاۋارىسى (1190 ـ 1292 ـ يىللار) ئۇيغۇرلارنىڭ باۋاپىر جەمەتىدىن بولۇپ، چىڭگىزخانغا ئەگىشىپ جەڭ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەن، ئۇنىڭ ئوغلى يۈەن سۇلالىسىدە ئەمەلدار بولغان.

ھەبەش (؟ ـ 1300ـيىللار)نىڭ ئاتا ـ بوۋىسى خوتەنلىك بولۇپ، قارا دىۋانلىق مەنسىپىدە بولغان.

مەجۇددىن خوتەنلىك، بۇخارا جەمەتىدىن بولۇپ، نوپۇس پىرقىسىدە دىۋان بېگى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولغان.

كەيلىن (1255 ـ ؟)نىڭ ئاتىسى ھاجى ھەسەن غەربىي يۇرتلۇق، ئارغۇن جەمەتىدىن بولۇپ، چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن ھەربىي ئىشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەن، كەيلىن ۋە ئۇنىڭ ئاكىسى ھەمدۇللا ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ئەمەلدار بولۇپ، ماھىرلىق بىلەن ئىشلىگەن.

سەيدۇللا (1272 ـ ؟) ئۇيغۇر، ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى غەربىي يۇرتنىڭ دانىشمەنلىرى ئىدى، بوۋىسى بىلەن ئاتىسى ھەربىي ماھارىتى بىلەن قۇبلايخانغا تونۇلغان، ئەمەلدار بولۇپ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ئىشلىگەن. سەيدۇللا يۈەن دەۋرىدىكى ئاتاقلىق شائىر، ئۇنىڭ «يەنمېندا يېزىلغان شېئىرلار توپلىمى»[①] بار.

---

① بەي شۇيى تۈزگەن «خۇيزۇ ئەرباblىرى تەزكىرىسى. يۈەن دەۋرى»، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىل نەشرى.

قىلىش، ئوۋ ئوۋلاش، زىياپەتكە قاتنىششتىن ئىبارەت بولغان. ئۇلار ئۇيغۇرلار يۇرتىدىن چىقىدىغان ھەربىي قورال - ياراق ۋە زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى، مەسىلەن، ئۇيغۇر زەمبىرىكى، قاتلىما ساداق، ياقۇت، ئۈنچە - مەرۋايىت، يۇڭ رەخت، كىمخاب، ئالچى ھارىقى، مېۋە شەربىتى قاتارلىق نەرسىلەرنى بەك ياقتۇرغان. بۇ نەرسىلەر ئارقا - ئارقىدىن غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگۈزۈلگەن. لېكىن ئىلىم - پەن ۋە تېخنىكا ئالماشتۇرۇش ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدا تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ياسىغان رەسەتخانا سايمانلىرى، گلوبۇس قاتارلىقلار جۇڭگونىڭ ئىلىم - پەن تەرەققىيات تارىخىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلەردۇر. جۇڭگونىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتە سىزىش ئۇسۇلى ئۇيغۇر كارتوگرافىيە ئىلمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. يۈەن سۇلالىسى كىشىلىرىنىڭ شېئىرىي خاتىرىلىرىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ كامال تاپقان تېۋىپلىرى ۋە ئاجايىپ شىپالىق دورىلىرى مەدھىيىلەنگەن سەھىپىلەر تېخىمۇ كۆپ.①

يۈەن سۇلالىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان زور بىر تۈركۈم غەربىي يۇرتلۇق مۇسۇلمانلار يۈەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئىشلىرىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇرلىرى مەركەزدە قارا دىۋان، شەنشى ۋە سىچۈەندە ۋاقىتلىق قارا دىۋان، يۈننەن ئۆلكىسىدە دىۋان ۋازارەت مۇئەككىللى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئۆتىگەن مەشھۇر سىياسەتچى سەييىد شەمسىددىن ئۆمەر (1211 - 1279 - يىللار)، يۈەن شىزۇ (قۇبلاي) دەۋرىدىكى ۋەزىر، مالىيە مۇتەخەسسىسى ئەھمەد (؟ — 1282 - يىللار)، ئاسترونوم جامالىددىن، بىناكارلىق مۇتەخەسسىسى ئەختەرىدىن، داڭدار زەمبىرەك ياساش ئۇستىسى ئالائىددىن ئىسمائىل، يۈەن نەغمىسى كومپوزىتورى ماجيۇگاۋ (1270 — 1350)، رەسسام گاۋكېگۇڭ (؟ — 1310 - يىللار) قاتارلىقلاردۇر. يۈەن دەۋرىدە تارىخ سەھىپىسىگە يېزىلغان غەربىي يۇرت

---

① خەن رۇلىن تەرجىمە قىلغان «يۈەن سۇلالىسى تارىخىدىن تېزىسلار» نىلىڭ خاتىمىسى، «يۈەن تارىخىغا دائىر ماقالىلەر»، 1 - توپلام.

قوبۇل قىلغان ھەم تەشەببۇس قىلغاندىن تارتىپ گۈللەنگەن. تۇغلۇق تۆمۈر (1347 ـ 1363 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) چاغاتاي نەسەبىدىكى خانلارنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، بالا ۋاقتىدا ئانىسى بىلەن چوڭ ئەمىر دوختۇي شىراۋۇل جەمەتى ئارىسىدا سەرسان بولۇپ يۈرگەن. چاغاتاي خانلىقى بۆلۈنگەندىن كېيىن، شەرقىي قىسمىدىكى خانلىق ئورنى بوش قالغان. ئاقسۇغا ئورۇنلاشقان ھەم كۇچانىڭ غەربىدە تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ زېمىننى سوراۋاتقان دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى بۇلاجى تۇغلۇق تۆمۈرنى ئىزدەشكە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى تاپقۇزۇپ ئاقسۇغا ئەكەلدۈرگەن. تۇغلۇق تۆمۈر بىر قېتىم ئوۋغا چىقىپ، ئايكۆل دېگەن يەردە شەيخ جامالىددىن دېگەن بىر سۇفىزم تەرغىباتچىسىغا يولۇققان. بۇ تەرغىباتچى تۇغلۇق تۆمۈرگە ئىسلام دىنىنىڭ بەرھەق يول (يەنى رۇشد، نىجاتلىق تېپىشنىڭ توغرا يولى) ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، ئېتىقادىنىڭ مەزمۇنىنى ۋە مۇسۇلمانچىلىقنىڭ مەجبۇرىيەتلىرىنى چۈشەندۈرگەن. تۇغلۇق تۆمۈر قاتتىق تەسىرلىنىپ، خانلىق تەختكە ئولتۇرغان ۋە ئالىي ھاكىمىيەتكە ئىگە بولغاندا، ئىمان ئېيتىشقا ھەم شەيخنى دىن تارقىتىش ئۈچۈن ئوردىغا تەكلىپ قىلىشقا ۋەدە بەرگەن.

جامالىددىن مەشھۇر ئالىم ئەبۇ ھەفز كەبىرنىڭ ئوغلى ئىدى. چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستېلا قىلغاندا، بۇخارانىڭ مۆتىۋەرى خەفرىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئىنىسى شۇجاۋىددىن ماخمۇت قاراقۇرۇمغا سۈرگۈن قىلىنغان، جامالىددىننىڭ ئەجدادىمۇ شۇ قاتاردا سۈرگۈن قىلىنىپ شۇ يەرگە بارغان. كېيىنكى ۋاقىتتا قاراقۇرۇمدا تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەچكە، ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرى لوپ، چېدىرغا كۆچۈپ كەلگەن، ئۇ يەرنى قۇم بېسىپ كەتكەندىن كېيىن جامالىددىن ئاقسۇ ئايكۆلگە كۆچۈپ كەلگەن. ئۇ بۇ يەردە دىننى تەرغىب قىلىپ يۈرۈپ، تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان، لېكىن شەيخ جامالىددىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا ئوغلى مەۋلانە ئەرشىدىنگە تۇغلۇق تۆمۈرگە ئىمان ئېيتقۇزۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداشنى تاپىلىغان. شەيخ جامالىددىننىڭ جەستى شۇ يەرگە قويۇلغان،

تۆتىنچى باب شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى ئىسلام دىنى

1 - بۆلۈم شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمرانىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى

يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا، چاغاتاي نەسەبىدىكى خانلارنىڭ كۈچى ئىچكى توپىلاڭدا قاتتىق زەئىپلەشتى، چىڭگىزخان نەسەبىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچــــى بارغانسېرى زورايدى. بارلاس قەبىلىسى بىلەن دوغلات قەبىلىسىنىڭ بىرى خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدا، بىرى خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدا ھۆكــۈم ســۈردى. مىــلادى 1346 - يىلى پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە سورىغان غازانخان ئۆلگەندىن كېيىن، چاغاتاي خانلىقى بارا - بارا ئىككى قىسىمغا رەسمىي بۆلۈندى. غەربىي قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيانى، شەرقىي قىسمى قەشقەر، تۇرپان رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. مىلادى 1348 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈر شەرقىي قىسمىدا خانلىققا ئولتۇردى، بۇ خانلىق 1514 - يىلى يەكەن خانلىقى قۇرۇلغىچە 136 يىل ھۆكۈم سۈردى. بۇ دەۋرنى بۇرۇنقى مۇسۇلمان تارىخچىلار ئادەتتە " موغۇلىستان①" دەپ ئاتىغان ھەم بۇ يەردىكى موڭغۇللارنى " موغۇللار " دېگەن. ھازىر بۇ رايون ئىلمىزنىڭ تارىخ ساھەسىدە " شەرقىي چاغاتاي خانلىقى " دەپ ئاتالماقتا.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا ئىسلام دىنى تۇغلۇق تۆمۈر ئىسلام دىنىنى

① موغۇلىستان ــ مىلادى 1347 - يىلى چاغاتاي ئەۋلادى تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئالمىلىقنى پايتەخت قىلىپ قۇرۇلغان دۆلەت نامى.

زەئىپلىشىپ، ئۇيغۇر بۇددىزمى زاۋاللىققا يۈزلەنگەنلىكتىن، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بۇ رايوننى ئىسلام دىنىنىڭ ياردىمى بىلەن بويسۇندۇرماقچى بولغانىدى.

بۇنىڭدىن باشقا، غەربىي يۇرتتىكى ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەرمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش يولىغا ماڭغانلىقتىن، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىشى شۇ مىللەتلەرنى ئۆزىگە رام قىلىشقا ۋە تىزگىنلەشكە پايدىلىق ئىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر ئىمان ئېيتىشتىن بۇرۇن، ئۇنىڭ ئاساسلىق تايىنىدىغان كۆچى، مەسىلەن، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىر ـ ئاقسۆڭەكلىرى ئىسلام دىنىغا مەخپىي قاتنىشىپ بولغانىدى، بۇ ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشىغا تېخىمۇ مۇھىم سىياسىي ئاساس بولغان.

سابىق چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ماۋەرائۇننەھر رايونىدا ئىسلام دىنى ئىلگىرىلا ناھايىتى روناق تاپقانىدى. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دىنغا كەڭچىلىك قىلىش سىياسىتىنى قوللىنىشى ئارقىسىدا، ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى تەدرىجىي ھالدا ئامەت تاپقان، دىنىنىڭ نوپۇزلۇق رەھبەرلىك ئورۇنلىرىغا پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولغان ئۆلىمالار ۋارىسلىق تۈزۈمى بويىچە قويۇلغان، شەرىئەت مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدە تىزگىنلەش كۈچىگە ئىگە بولغان، دىنىي تەشكىلاتلارمۇ يۈكسەك نوپۇزغا ئىگە بولغانىدى. بۇخارا قاتارلىق جايلاردىكى دىنىي ئورگانلار شەرقىي قىسمىدىكى رايونلارغا سىڭىپ كىرىشنى زادى توختاتمىغانىدى. تۇغلۇق تۆمۈرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ئەڭ بۇرۇن دەۋەت قىلغان شەيخ جامالىدىنمۇ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا دىن تارقىتىشقا بۇخارادىكى دىنىي تەشكىلاتنىڭ بۇيرۇقى بىلەن كەلگەن، دېگەن گەپ بار. جامالىدىن ئۆلۈش ئالدىدا، مەۋلانە ئەرشىدىنىنىڭ تۇغلۇق تۆمۈرگە ئىمان ئېيتقۇزۇشىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتىش توغرىسىدا بۇخاراغا مەكتۇپ ئەۋەتكەن. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇخارا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا بەش نەپەر دىن تەرغىباتچىسى ئەۋەتكەن. ئۇلار

ئۇنىڭ مازىرى ھازىرمۇ بار.

توغلۇق تۆمۈر ئالمىلىقتا تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، مەۋلانە ئەرشىدىن خاننىڭ بارگاھىغا بېرىپ، ئىسلام ئېيتىش توغرىسىدا ئۆز ۋاقتىدا ئاتىسىغا بەرگەن ۋەدىسىنى ئۇنىڭ ئېسىگە سالغان. خان ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ھەم خىزمەت ئىسمىلىك بىر داموللىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىسلام ئېيتىش رەسمىيىتىنى ئادا قىلىپ، شىنجاڭ تارىخىدا تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان موڭغۇل خانى بولۇپ قالغان. ئۇ "مۇسۇلمانچە ئىسمىنى ئەبۇبەكرى قويغان، ئالتۇن - كۈمۈش پۇللىرىغىمۇ ئەبۇبەكرى دەپ يازغاندى. كېيىن ئەبۇبەكرى دېگەن ئىسمىغا مۇھەممەدنى قوشۇپ، مۇھەممەد توغلۇق دەپ ئاتىغان[①]. "

شەيخ جامالىدىن بىلەن ئوغلى ئەرشىدىن توغلۇق تۆمۈرگە ئىسلام ئېيتقۇزۇپ، ۋاستىچىلىك رول ئوينىغان. ئەمەلىيەتتە، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى تارىخىي مۇقەررەرلىككە ئىگە ئىدى. باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، توغلۇق تۆمۈر ئىسلام ئېيتىشتىن بۇرۇن، چاغاتاي نەسەبىدىكى خانلاردىن بۇراق خان، كېپەك خان، بولۇپمۇ تارماشىرىن قاتارلىقلار ئىسلام ئېيتىپ بولغان، ئىسلام دىنى چاغاتاي نەسەبىدىكى خانلار ئارىسىدا يىلتىز تارتىپ بولغانىدى.

ئۇنىڭدىن قالسا، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ غەربىي يۇرتتىكى شەھەر، كەنت ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى تەدرىجىي ھالدا يەرلىك موڭغۇل خانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. بۇ جايلارنى ۋە تارىمنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن جەنۇبىي قىسمىدىكى بوستانلىقلارنى ئاللىقاچان ئىسلام مەدەنىيىتى قاپلىغانىدى. شەرقىي چاغاتاي خانىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى شۇ جايلاردىكى مۇسۇلمان جەمئىيىتىنىڭ مۇھىتىغا ماسلىشىپ، خانلىقنىڭ ھاكىمىيىتىنى قوغداپ قېلىشقا پايدىلىق ئىدى. قۇجۇدىكى ئۇيغۇر رايونىدا بولسا ئىدىقۇت جەمئىيىتى

[①] مۇھەممەد ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى»، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدىن.

ئەرشىدىننى كوچاغا دىن تارقىتىشقا ئەۋەتكەن. بۇرۇن كوچادا بەزى سوفىزم تەرغىباتچىلىرى ھەرىكەت قىلغانىدى. رىۋايەتكە قارىغاندا، مىلادى 1269 ـ يىلى ھىندىستاندىن كەلگەن شەيخ نىزامىدىن دىگەن دەرۋىش كوچانىڭ ئاشقىلار بىغى دىگەن يېرىدە بىر خانىقا سالدۇرغان، لېكىن ئىسلام دىنى بۇددىزم كوچىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ كەلگەن. ئەرشىدىن كوچاغا بارغاندىن كېيىن، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قوللىشى بىلەن دىنىي تەرغىباتنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرغان. ئۇ ئۆزىنىڭ باشچىلىقىدا ئىسلام جەمئىيىتى شەكلىدىكى ھۆكۈمەت تەرەپ دىنىي تەشكىلاتىنى قۇرۇپ، 50 نەچچە كىشىلىك دىنىي ئاپپارات تەسىس قىلغان، ئۇنىڭ تەركىبىدىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن يىغىپ كەلگەن دىنىي زاتلار ئىدى. بۇ ئاپپاراتنىڭ قارىمىقىدا دىن، ئەدلىيە، دىنىي مائارىپ ۋە ۋەخپە مۇلۇكلەرنى باشقۇرىدىغان تارماقلار قۇرۇلغان. بۇ تەشكىلات ھەر يىلى خانلىق خەزىنىدىن تەشۋىقات خىراجىتى ئۈچۈن مەخسۇس پۇل، كالا ـ قوي ئېلىپ تۇرغان ۋە ئاقسۇ، كوچا، شايار، قاراشەھەر، تورپان قاتارلىق جايلاردا قازىخانا قۇرۇشنى، «قۇرئان» ، «سەھىھۇلبۇخارى» (ئىسمائىل بۇخارى يازغان) ، «جاسۇە شېرىپ» (جالالىدىن رۇمى يازغان) قاتارلىق دىنىي كىتابلارنى تارقىتىشنى، بۇتخانىلارنى چېقىشنى، كوچا ـ كوچىلاردا دىنىي تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشنى ئېنىق بەلگىلىگەن. بۇ ئورگان يەنە بۇخارا دىنىي كۈچلىرىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغان. مىلادى 1353 ـ يىلى بۇخارا دىنىي مۇئەسسەسلىرى ئىمام پەتتارنى ئاقسۇ، بوگۇرنىڭ، سولايمان پارسىنى شايارنىڭ دىنىي ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىشقا ئەۋەتكەن. ھۆكۈمەت قوللىغان، سىرتقى دىنىي كۈچلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بۇنداق دىن تارقىتىش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى بىلەن كوچا، شايار، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن.

تۇغلۇق تۆمۈرخان تۆھپىكار خان ئىدى. «تارىخىي رەشىدى» دە باھا بېرىلگىنىدەك، " تۇغلۇق تۆمۈردىن كېيىنكى خانلارنى چەۋەندازلىق

نۇرغۇن مەخپىي خىزمەت ئىشلەپ، مەقسەتكە يەتكەن. بۇ ئەھۋاللار بۇنىڭ مۇئەييەن رەھبەرلىك ئاستىدا، چەتنىڭ ياردىمى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان دىن تارقىتىش ھەرىكىتى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.①

چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى بولغان تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ سىياسىي ئىستىكى ئالدى بىلەن موڭغۇل قەبىلىلىرى ئارىسىدا چاغاتاي نەسەبىدىكى خانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلەش ئىدى. ئۇ ئىمان ئېيتقاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ، قەبىلە ئەمىرلىرى (مۇسۇلمانلارنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدىكى قەبىلە كاتتىلىرى)نى تىزگىنلىگەن. تۇغلۇق تۆمۈر مەۋلانە ئەرشىدىن ۋە خىزمەت داموللا بىلەن بىرلىكتە، ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىنى بىر - بىرلەپ چاقىرىپ، ئۇلارنى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا بۇيرۇشنى، بويۇن تولغىغانلارنى " كاپىر " ۋە بۇتپەرەس دەپ ئۆلتۈرۈشنى قارار قىلغان. بۇلاجىنىڭ ئاكىسى، ئۇلۇس بېگى (ئەمىرلەر ئەمىرى) تۇلەك ئاۋۋال تەكشۈرۈلگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۈچ يىل بۇرۇن قەشقەردە ئىمان ئېيتقانلىقىنى، خاندىن قورقۇپ، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانلىقىنى ئاشكارا قىلماي كەلگەنلىكىنى ئېيتقان. تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىمان ئېيتقۇزۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. نۆۋەت ئەمىر جالالسقا كەلگەندە، ئۇ ئۆزىنىڭ پالۋانى ساتاخىنى بۇقا بىلەن خىزمەت داموللىنى مۇشتلىششقا سېلىشنى، ئەگەر مۇسۇلمان موڭغۇلنى يېڭەلمىسە، ئىمان ئېيتمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. نەتىجىدە خىزمەت داموللا ساتاخىنى يەرگە ئاتقان، كىشىلەر بۇنىڭغا قايىل بولغان، شۇنىڭ بىلەن موڭغۇللاردىن 160 مىڭ كىشى ئۇزۇن چاچلىرىنى كېسىپ، ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان.

تۇغلۇق تۆمۈر يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ، ئىسلام دىنىنى ھاكىمىيەت كۈچى بىلەن قوغدىغان. تۇغلۇق تۆمۈر مۇسۇلمان بولمىغان كىشىلەرنى ئىمان ئېيتىشقا چاقىرىپ، ئۆز ئاغزى بىلەن بۇيرۇق چۈشۈرگەن ھەم ئەرشىدىنىڭ ئىلتىماسىغا بىنائەن، 60 كىشىلىك مۇھاپىزەت ئەترىتىنىڭ ھەمراھلىقىدا،

---

① يۇسۇپبەگ: «ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشى».

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تىزگىنلەش ھوقۇقى تۇرپان رايونىغىچە كېڭىيىشكە باشلىغان. تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر پۈتۈكتە، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئۇيغۇر ئۈزۈمزار ئىگىلىرىدىن ئېغىر ئالۋاڭ ئالغانلىقى پۈتۈلگەن[1].

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىنىڭ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئاساس سالغان. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئالمىلىق قەلئەسىنىڭ شەرقىگە قويۇلغان، ئالمىلىق شەھىرىگە ” دارىلئىسلام “ دەپ نام قويۇلغان. قەبرە بىناسىنىڭ كۆلىمى 150 كۋادرات مېتىر، ئېگىزلىكى 14 مېتىر، قەبرىنىڭ ئىچى ئەگمە گەمە، ئۈستىگە خار ياغاچ ئىشلىتىلمىگەن، قاراڭغۇ ئۆي ئارقىلىق ئۈستىگە چىققىلى بولىدۇ. ئىشىكى شەرققە قارايدۇ، ئىشىك بېشىدا ئەرەبچە يېزىلغان مۇناجات بار. تاملىرىغا سۆسۈن، ئاق، كۆك كاھىش بىلەن خىلمۇخىل گۈل چىقىرىلغان. پۈتۈن بىنا سۈرلۈك، قەدىمىي، كۆركەم، چىرايلىق بولۇپ، شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئىسلام دىنى مازارلىرى ئىچىدىكى مەشھۇر مازارلارنىڭ بىرى.

تۇغلۇق تۆمۈر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، شەرقىي چاغاتاي نەسەبىدىكى كېيىنكى خانلارمۇ مۇسۇلمان بولغان. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوغلى ئىلياس خوجا سەمەرقەندتە تۇرۇپ ماۋەرائۇننەھرنى سورايتتى ھەم يەرلىك ئەمىر تۆمۈرنى ئۆزىگە قول ـ قانات قىلغانىدى. تۇغلۇق تۆمۈر ئۆلگەندىن كېيىن، ئىلياس ئالمىلىققا قايتىپ كېلىپ تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. ئەمىر تۆمۈر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ماۋەرائۇننەھر رايونىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالغان ھەم نۇرغۇن يىل ئۇرۇش قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈم سۈرگەن ئىمپېرىيە قۇرغان. شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا بولسا يېغىلىق ۋە جاڭجال ئەۋج ئېلىپ كەتكەن. ئىلياس خوجا ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويماقچى بولۇپ ماۋەرائۇننەھر رايونىغا لەشكەر تارتىپمۇ باققان، لېكىن دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى جامالىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلغان. مىلادىيە 1363 ـ 1364 ـ يىللىرى بىر كۈندە تۇغلۇق

[1] مۇھەممەد ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى»، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدىن.

جەھەتتە ۋە زېمىنىنىڭ كەڭلىكى جەھەتتە ئۇنىڭغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ①". ئۇ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى چاك - چېكىدىن سۆكۈلۈپ، مالىمانچىلىق ئەۋج ئالغان پايدىلىق پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، مىلادى 1360 - يىلىدىن باشلاپ ئىككى قېتىم يۈرۈش قىلىپ، سەمەرقەندنى ئىشغال قىلىپ، پۈتۈن ماۋەرائۇننەھر رايونىنى ئۆز ئىلكىگە ئالغان. چاغاتاي ئەۋلادى بولغان بۇ خان " ۋارىسلىق ھوقۇقى بويىچە بۇ رايوننى سوراشقا ھەقلىق بولسىمۇ " ②، لېكىن ئىسلام بايرىقىنى كۆتۈرۈپ لەشكەر تارتىپ چىققاچقا، ماۋەرا ئۇننەھر رايونىدىكى مۇتەئەسسىپ دىنىي كۈچلەر بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىقتىن خالىي بولغان. بۇنى يىراققا قىلغان يۈرۈشنىڭ غەلىبىسىگە كاپالەتلىك قىلىشتىكى مۇھىم شەرتنىڭ بىرى دېمەي بولمايدۇ.

لېكىن تۇغلۇق تۆمۈر لەشكەر تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا كەتكەندە، ئالمىلىقتىكى بۇرۇن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان بىر قىسىم كۆچمەن چارۋىچى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلەر توپىلاڭ كۆتۈرگەن. بۇنىڭ تەسىرى بىلەن كۇچا، شايار قاتارلىق جايلاردىكى بۇددىستلارمۇ مۇشت كۆتۈرۈپ چىققان. تۇغلۇق تۆمۈر ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تېزدىن قايتىپ كېلىپ، ئالمىلىقتىكى بۇددىستلارنى تازىلاپلا قالماستىن، بەلكى ئىسلام دىنىنى يۆلەپ، ئاقسۇدىن كۇچاغىچە بولغان كەڭ رايوندا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگە قىلغان. «تارىخىي رەشىدى» دە ئېيتىلىشىچە، تۇغلۇق تۆمۈرخان مەۋلانە راشىدىنىنىڭ قولىدا مۇسۇلمان بولغان. تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن ئىلگىرى بۇراقخان، ئۇنىڭدىن كېيىن كېپەكخانلار مۇسۇلمان بولغان بولسىمۇ، ئەمما خەلقنىڭ مۇسۇلمانچىلىقى راۋاج تاپمىغان. ئۇلار يېنىۋېلىپ، ئىسلام دىنىدىن چىقىۋالغان. ئەمما تۇغلۇق تۆمۈرخان مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن ئىسلام دىنى موڭغۇللار ئارىسىدا يىلتىز تارتىپ ئومۇملاشقان ③. ئۆز زامانىدىكى كۇسەن ئۇيغۇر بۇددىزمى تۈگەشكەن،

---

① مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى»، 1 - بۆلۈم.
② يۇقىرىقى بىلەن ئوخشاش.
③ تيەن ۋېيجياڭ: «شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر پۈتۈكى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1988-يىل 7-، 8-سان.

تىكىپ، ئاستىغا كىگىز سالىدىكەن، قىش - ياز يەردە ياتىدىكەن. يادىشاھ تۇماق كىيىپ، قۇشنىڭ پېيىنى قادايدىكەن. كىيىمنىڭ يېڭى قىسقا بولىدىكەن، چېچىنى چۇشۇرىدىكەن، قولىقىغا ھالقا ئاسىدىكەن. ئاياللىرى بېشىغا ئاق رومال ئارتىدىكەن، كىيىملىرى تار بولىدىكەن. ئۇلار گۆش، قۇرۇت يەيدىكەن، ئارىلاپ ئۇن، گۇرۇچمۇ يەيدىكەن. ھاراق چىقارمايدىكەن، سۈت ئىچىدىكەن. ئاندا - ساندا ئارپا تېرىيدىكەن. كىيىمگە يۇڭ رەخت توقۇپ كىيىدىكەن①". بۇنىڭدىن مەھمۇدخان ۋە ئۇنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنىڭ مۇسۇلمانچە كىيىنگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. «تارىخىي رەشىدى»دە يېزىلىشىچە، مەھمۇدخان زەيتېر دەرياسى ۋادىسىنىڭ شىمالىي چېتىگە بىر خانىقا سالدۇرغان، ئۇنىڭ دالىنىنىڭ ئېگىزلىكى 20 گەز (بىر گەز 30 سۇڭغا تەڭ) كېلىدىكەن، ئالدى ئىشىكىدىن كىرگەندە، ئوڭغا بۇرۇلغان 30 گەز ئۇزۇنلۇقتىكى بىر كارىدور بار ئىكەن، ئۇ يەردىن ئۆتۈپ، 20 گەز كەڭلىكتىكى يۇملاق سارايغا كىرگىلى بولىدىكەن. يۇملاق ساراي ئايلانما كارىدور بىلەن ئورالغان، كارىدوردا قاتار كەتكەن چىرايلىق ھۇجرىلار بار ئىكەن. غەرب تەرەپتە ئېگىزلىكى 15 گەز كېلىدىغان مەسچىت بار ئىكەن، مەسچىتنىڭ 20 نەچچە ئىشىكى بار ئىكەن. پۈتۈن بىنا تاش بىلەن قوپۇرۇلغان، ئىشىك بېشىغا يوغان تاش قويۇلغان. بۇ شۇ چاغدا ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ خېلىي كامالەتكە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەھمۇدخان دىنىي جەھەتتىكى تەرسالىقى بىلەن مەشھۇر ئىدى. ئۇ موڭغۇللارنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇشتا رەھىمسىز ۋاستە قوللانغان. مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتى بويىچە سەللە يۆگىمىگەن موڭغۇللارنىڭ بېشىغا تاقا مىخ قاققان. "بۇنداق ئىشلار قەدەمدە بىر ئۇچراپ تۇراتتى"، شۇڭا ئۇنىڭ دەۋرىدە "موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان.②"

---

① «مىلاق سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىسى»، 169 - جىلد.
② مىرزا ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى»، 1 - بۆلۈم، 233 - بەت.

تۆمۇرنىڭ 18 ئوغلى تەك ئۆلتۈرۈلگەن، پەقەت كىچىك ئوغلى خىزىر خوجىلا ئەمىر بۇلاجى جەمەتىنىڭ قوغدىشى بىلەن ئامان قالغان. جامالىدىن تەختنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئىچكى قىسىمدىكى توقۇنۇش بېسىقمىغان. ئەمىر تۆمۈر شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا بەش قېتىم ھۇجۇم قوزغىغان،جامالىدىن ئاخىر گۇم بولغان. دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى بۇلاجىنىڭ ۋارىسى خۇدايداد ئادەم ئەۋەتىپ، چوڭ بولۇپ قالغان خىزىر خوجىنى تاپتۇرۇپ كەلگەن ھەم قوۋمىنى يىغىپ، ئۇنى خان قىلىپ تىكلىگەن.

خىزىر خوجا (مىلادىي 1368ـ1400ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان)مۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئاكتىپ تەشەببۇسچىسى ئىدى. ئۇ ئەمىر تۆمۈر بىلەن قۇدىلىشىپ، ماۋەرائۇننەھر بىلەن بولغان زىددىيەتنى پەسەيتكەن ھەم پايتەختنى بېشبالىققا يۆتكىگەن. ئۇ ” غازات قىلىش “ نامى بىلەن قارا خوجا، تۇرپاندىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم جاينى بىر مەھەل بېسىۋالغان، لېكىن تۇرپانغا قىلغان ” غازات “تا جېنىدىن ئايرىلغان. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن خوتۇنى بىلەن بىللە لوپنۇر (يامشى)گە قويۇلغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «غەربىي يۇرتنىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى»دە: ” شەھەر ئىچىدە ئىككى يەردە قەبرە بار، ئەتراپى دەرەخ بىلەن ئورالغان، چۆرىسىدە قورۇق تام بار، بۇ قەبرە خىزىر خوجا بىلەن خوتۇنىنىڭ قەبرىسى. ئۇنىڭغا يېقىن يەردە كىچىك قەبرىلەر بار، ئۇلار يېقىن ۋەزىرلىرىنىڭ قەبرىسى ئىمىش “ دەپ يېزىلغان.

خىزىر خوجىنىڭ ئوغلى مەھمۇدخان (مىلادىيە 1407ـ1415 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان)مۇ ئىخلاسمەن مۇسۇلمان ئىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دورغاپ بېگى چېن چىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ چىققاندا، مەھمۇدخان ۋە ئۇنىڭ ئىلكىدىكى بېشبالىق توغرۇلۇق مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان: ”بېشبالىق قۇملۇق يەر ئىكەن، ئۇنى پادشاھ مەھمۇدخان سورايدىكەن، مەھمۇدخان يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، بۇ يەر ئۇنىڭ ئاتا مىراس سۇيۇرغالى ئىكەن. ئۇ يەردە قەلئەلىك ئوردا يوق ئىكەن، ئادەملىرى ئوت ـ سۇ قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىكەن. ماكانلاشقان يەرگە چېدىر

ھۆكۈمران دەپ بىلىپ، باشقا مىللەت مۇسۇلمان پۇقرالىرىنى مەنسىتمەيتتى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن بولاپ كەلگەن پۇقرالارنى ئېزەتتى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى، ھەتتا قول ئورنىدا ئىشلىتەتتى. شۇڭا، موغۇللارنىڭ ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقادىنى ۋە مۇسۇلمانلىقىنى ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا غەربىي ئاسىيادىكى ئىسلام ئەھلى ئېتىراپ قىلمايتتى. " ئۇلار مۇسۇلمان بولۇپ قۇرۇق ئاتاقنىلا ئالدى، ئەمەلىيەتتە، ھەتتا ئاتاقمۇ ئىگە بولالمىدى[1]".

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ھۆكۈمرانلار موغۇللارغىمۇ باشقا " كاپىرلار " (غەيرى دىندىكىلەر)غا ئوخشاش مۇئامىلە قىلاتتى، سەرسان بولغان موغۇللارنى قول ئورنىدا ساتاتتى.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى موغۇللارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا كۆچۈشى ئۇۋەيسخان دەۋرى (مىلادى 1418—1420، 1424—1432- يىللار)دە باشلانغان. ئۇۋەيسخان خىزىر خوجىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، 15- ئەسىردە خانلىق تەختىنى تالىشىش تۈپەيلىدىن تۆمۈر سۇلالىسى تەۋەسىدىكى تۈركىستانغا چىقىپ كەتكەن. تۈركىستان نايىپى شەيخ نۇردىن ئۇۋەيسخاننى كۈيئوغۇل قىلغان ھەم شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن لەشكەر ئەۋەتكەن. ئۇيراتلارنىڭ كۈچى موغۇلىستاننىڭ شەرقىي چېگرىسىغا كىرگەنلىكتىن، ئۇۋەيسخان تەدرىجىي ھالدا ئىلىبالىققا كۆچكەن، لېكىن ھەر يىلى تارىم، تۇرپان، لوپنۇرغا بېرىپ ئۇۋ قىلغان ھەم تۇرپاندا يەر تېرىپ دېھقانچىلىق قىلغان، قۇللار بىلەن بىللە قۇدۇقتىن سۇ تارتىپ يەر سۇغارغان. شۇنىڭدىن باشلانغان ئولتۇراقلاشقان تېرىقچىلىق تۇرمۇشى موغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئادىتىنى ئۆزگەرتىشكە، ئىسلام دىنىنى يەنىمۇ ئومۇملاشتۇرۇش ۋە كۈچەيتىشكە پايدىلىق ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇۋەيسخان بىلەن دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى خۇدايداد ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۆرەشمۇ ئىسلام قانۇنىنىڭ موغۇللارنىڭ ئادەت قانۇنىنىڭ ئورنىنى ئېلىشىغا

---

[1] مىرزا ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى»، 1 - بۆلۈم، 11 - بەت.

2 - بۆلۈم شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا ئىسلام دىنىنىڭ كېڭىيىشى

شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەۋرى قەدىمكى شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى، تەرەققىي قىلىشىدىكى مۇھىم بىر دەۋر. بۇ دەۋردە ھۆكۈمران مىللەت دېگەن سالاھىيەتكە ۋە ئورۇنغا ئىگە چاغاتاي موڭغۇللىرى ئومۇمىيۈزلۈك مۇسۇلمان بولغان. بۇ ھال موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كېتىش جەريانىنى تېزلەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىسلام دىنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كۇچا، تۇرپان، قۇمۇللاردا يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتۈپ، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي ئىگىلىگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد جەھەتتىكى بىرلىكى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇھىم شەرت بولۇپ قالغان.

موڭغۇللارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى تارىختا ئۆتكەن خانلارنىڭ زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىشى، زورلىشى ئارقىسىدا ئەمەلگە ئاشقان. باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، موڭغۇللار 15- ئەسىرنىڭ بېشىدىكى مەھمۇدخان دەۋرىگىچە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ماكان تۇتماي، سۇ - ئوت قوغلىشىپ ئوتلاق بېقىپ كۈن كەچۈرگەنىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدىن مەھمۇدخان دەۋرىگىچە بولغان يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، ئىسلام دىنىنى موڭغۇللار ئارىسىدا قاتتىق زورلۇق ۋاستىسىگە تايانماي تۇرۇپ ئومۇملاشتۇرغىلى بولمايتتى. موڭغۇللارنىڭ كۆپچىلىكى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ، لېكىن قەبىلە ئەنئەنىسىنى يەنىلا جاھىللىق بىلەن ساقلاپ كەلگەنىدى. موڭغۇللارنىڭ ئادەت قانۇنى (جاساق) كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئارىسىدا يەنىلا ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى. موڭغۇللار ئىسلام قانۇنى ۋە شەرىئەتنىڭ بەلگىلىمىلىرىگە زادىلا بويسۇنمايتتى، يەنە كېلىپ ئۆزلىرىنى

ئۇ ئويراتلار (مۇسۇلمانلارنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدا " كارىملار " دېيىلىدۇ) غا قارشى ھەدەپ لەشكەر تارتىپ، ئويراتلار بىلەن 61 قېتىم سوقۇشقان، لېكىن ئاران بىر قېتىم غەلىبە قازانغان، قالغان ئۇرۇشلاردا يېڭىلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىڭلاق، تۇرپان ئۇرۇشلىرىدا ئويراتلارنىڭ ئاتامانى ئىسەندابقا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم ئەسىر چۈشكەن. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇۋەيس دىنىي تۇس ئالغان بۇ خىل ئۇرۇشتىن ۋاز كەچمىگەن. بىر قېتىم ئۇۋەيسخان جەڭدە يېڭىلىپ مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىپ ئۆزىنىڭ سىڭلىسى مەختۇم خېنىمنى بەدەل بېرىپ قۇتۇلغان. ئىسەنداب ئۇنى ئاسانچىداشقا ياتلىق قىلغان، لېكىن ئۇۋەيسخان يەنىلا قۇدىلىق مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ، سىڭلىسىنىڭ ئېرىنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرغان. توي ئىسلام دىنىنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن. بۇ خانىم ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئويراتلارنى پۈتۈنلەي ئىمان ئېيتقۇزۇپ مۇسۇلمان قىلغان.

ئۇۋەيسخان بىلەن ئويراتلارنىڭ تۇرپاندا قىلغان ئۇرۇشى ئىسلام دىنىنىڭ تۇرپان رايونىدا كېڭىيىشىگە تۈرتكە بولغان. باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، تۇغلۇق تۆمۈرخان تۇرپاننى قورال كۈچى بىللەن بويسۇندۇرغان، ئىقتىسادىي جەھەتتە تالان - تاراج قىلغان بولسىمۇ، يەرلىك ئاھالىلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇش مەقسىتىگە يېتەلمىگەنىدى. خىزىر خوجىمۇ تۇرپاننى ئىشغال قىلغان، " شۇ قېتىمقى جەڭدە بۇ رايون مۇقەددەس ئىسلام قانۇنى بويىچە پارچىلىنىپ، بۇ خانغا بىر پارچە دۇردۇن بىلەن بىر قوڭغۇر كالا تەگكەن ئىمىش " ①. لېكىن، ئۇ بۇ رايوننى ئۇزاق تۇتۇپ تۇرالمىغان، خىزىر خوجا " غازات "تا ئۆلگەندىن كېيىن تۇرپان رايونىدا بۇددا دىنى قايتىدىن باش كۆتۈرگەن. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇشلىرى ھەر ھالدا ئىسلام دىنىنىڭ تۇرپان رايونىدا تارقىلىشىنى ئىلگىرى

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى»، 1 - بۆلۈم، 225 - بەت ۋە شۇ بەتتىكى ③ ئىزاھقا قاراڭ. ئىنگلىزچە تەرجىمىسىدە «‹دۇردۇن› بىلەن ‹قوڭغۇر كالا› ھاكىمىيەتنىڭ سىمۋۇلى ياكى ئىككى جاينىڭ نامى بولۇشى مۇمكىن» دەپ ئىزاھلانغان. ئەمەلىيەتتە، بىر پارچە دۇردۇن ۋە قوڭغۇر كالىنىڭ بىر پارچە تېرىسىدىن كېسىلگەن ئىنچىكە قىيىقچە بىلەن قوشالانغان ئىككى پارچە يەر بولۇشى مۇمكىن.

تۇرتكە بولغان. خۇدايداد ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئالتە خاننى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە چىقارغان. ئاخىرقى خان ئۇۋەيسخانمۇ خۇدايدادنىڭ كۈچى بىلەن تەختكە چىققان. چىڭگىزخان دەۋرىدىلا خۇدايدادنىڭ ئەجدادىغا ئەدەب - ئەركام جەھەتتە يەتتە خىل پەخرىي ئىمتىياز ئىنئام قىلىنغانىدى، كېيىن تۇغلۇق تۆمۈرخان، خىزىر خوجا خانلار ئەمىر بۇلاجى، خۇدايدادلارغا يەنە بەش خىل ئىمتىياز بەرگەن. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم بولغىنى مىڭبېگىنى تەيىنلەش ۋە قالدۇرۇش هوقۇقى، توققۇز خىل جىنايەتنى كەچۈرۈم قىلىش هوقۇقى، خاننىڭ يارلىقىغا خۇدايدادنىڭ تامغىسىنى بېسىش هوقۇقى ئىدى. شۇڭا، ئەمىر خۇدايداد موڭغۇللارنىڭ جاساق تۈزۈمى بويىچە بېرىلگەن هوقۇققا ئاساسەن ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. خۇدايدادنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىپ قالغاندا، ئۇۋەيسخان ئىشنى پۈتۈنلەي ئۆز قولىغا ئالغان. خۇدايداد مەككىگە ھەج قىلغىلى بېرىش باھانىسى بىلەن قاچماقچى بولغان، ئۇۋەيسخان توسۇپ قويغان. خۇدايداد مەخپىي قاچماقچى بولۇپ، تۆمۈر سۇلالىسىنىڭ موڭغۇللارنىڭ ئۆزىنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقانلىقىدىن قايغۇرۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمرانى ئۇلۇغبەگنى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدۇرغان، شۇنىڭ بىلەن خۇدايداد مالىمانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ئۆزى يالغۇز دۈشمەن تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. خۇدايداد سەمەرقەندكە بېرىپ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئالدىغا تەزىمگە كىرگەندە، ئۇلۇغبەگ ئۇنىڭدىن چىڭگىزخاننىڭ تۆرۈ (جاساق) سى ھەققىدە سورىغان. ئۇ: "چىڭگىزخاننىڭ لەنتى تۆرۈسىنى ئاللىقاچان پۈتۈنلەي تاشلىۋەتتۇق، ئىسلام قانۇنىغا ئەمەل قىلىدىغان بولدۇق①" دېگەن. خۇدايدادنىڭ ئۆز ئىرادىسىگە قارشى بەرگەن بۇ جاۋابى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئۇۋەيسخان ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئىمتىيازىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋەتكەنلىكتىن، موڭغۇل جاساقىنىڭ ئورنىنى ئىسلام قانۇنى ئالغان. ئۇۋەيسخانمۇ ئەسەبىي " غازاتچى " ئىدى.

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى»، 1- تۇلۇم، 252- بەت.

قىلغان، كېيىن ئۇ بېيجىڭدا كېسەل بولۇپ ئۆلگەن. شۇ يىلى تۇرپان شەھىرىدىن مۇسۇلمان " بالاماداشلى ئوردىغا ئولپان ئۈچۈن ئات ئېلىپ كەلگەن " ①. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، سىياسىي ۋە دىنىي كۈرەشلەر ئارقىسىدا ئىسلام دىنى كۈچلىرى تۇرپاندا ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغان.

ئۇۋەيسخان ماۋەرائۇننەھردىكى تۆمۈر سۇلالىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئۇ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، تۆمۈر سۇلالىسى بىلەن دۈشمەنلەشمىگەن، ئاتالمىش " كاپىر " (غەيرىي دىندىكى) ئويراتلار بىلەن سوقۇشقان ھەم " مەن كاللامنى گۆھەر قادالغان تاجغا تەڭ قىلمايمەن، دىن يولىغا ئاتايمەن " دېگەن. لېكىن، ئۇ موڭغۇللارنىڭ تۆمۈر سۇلالىسىگە سالغان پاراكەندىچىلىكىنى توسالمىغان، خۇدايدادنىڭ ئاسىيلىق قىلىپ قېچىشى ئارقىسىدا، ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمرانلىرى بىلەن بولغان زىددىيىتى چوڭقۇرلاشقان. ئۇۋەيسخان ماۋەرائۇننەھردىكى مۇسۇلمان قىسىملىرىنىڭ ھۇجۇمىنى توسماقچى بولغاندا، ئۆز ئادىمىنىڭ خاتا ئېتىپ قويۇشى بىلەن جېنىدىن ئايرىلغان، بۇ " غازاتچى " مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە قالغان. مىلادى 1432 - يىلى ئۇۋەيسخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى ئېسەن بۇقا ئاكىسى يۇنۇسخاندىن خانلىق تەختىنى تالىشىپ، غەربىي يۇرتنى پاتپاراق قىلغان. جىڭتۇڭنىڭ 2 - يىلى (1437 - يىلى) 3 - ئايدا تۇرپان شەھىرىدىن گاڭخوشيەن، شېرىنىنەن خۇلى ئىچكىرىگە كۆچۈپ بېرىپ، مىڭ سۇلالىسىگە: ئاستانىدا ماكانلىشىپ خىزمەتتە بولۇشنى خالايمىز، تۇرپاندا بۇددىزمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى، دەپ مەكتۇپ سۇنغان. شۇ يىلى 7 - ئايدا تۇرپان رايونىنىڭ ئەلئاتىسى بالامارداش ئوردىغا ئولپان بىلەن ئەلچى ئەۋەتكەن②. بۇ " ئەلئاتا " بۇددا راھىبى بولماستىن، باشتا تىلغا ئېلىنغان ھېلىقى " مۇسۇلمان راھىب ". بۇ ئىسلام دىنىنىڭ شۇ چاغدا تۇرپاندا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. جىڭتۇڭنىڭ 6 -

---

① «مىڭ شۈەنزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى»، 19 - جىلد.
② «مىڭ يىڭزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىسى»، 32-، 84 - جىلد.

سۇرگەن، شۇڭا، 15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مىڭ سۇلالىسىگە دائىر تارىخ ماتېرىياللىرىدا تۇرپان رايونىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ پائالىيەتلىرى خېلى كۆپ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مەسىلەن، يۇڭلېنىڭ 3 ـ (1405)، 6 ـ (1408)، 7 ـ (1409) يىللىرى قاراخوجا قاتارلىق شەھەرلەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەلچىلىرى ئوردىغا سوۋغات ئېلىپ بارغان. يۇڭلېنىڭ 17 ـ يىلى (1419) قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئوردىغا سوۋغات ئېلىپ بارغان ئەلچىلىرى 137 كىشىگە يەتكەن. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، تۇرپان رايونىدا ئىسلام دىنى خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، لېكىن بۇددا دىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىمىگەن. يۇڭلېنىڭ 14 ـ يىلى (1416) مىڭ سۇلالىسىنىڭ دورغاپ بېگى چېن چېڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە چىقىپ تۇرپاندىن ئۆتكەندە، بۇ يەردىكىلەر "بۇددىزمغا ئېتىقاد قىلىدىكەن، ئىبادەتخانا جىق ئىكەن①، " دەپ خاتىرە قالدۇرغان. مىلادى 1420 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا ھۆكۈمرانى تۆمۈرنىڭ ئوغلى شاھرۇھمۇ مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە بارغاندا، بۇ يەردىن ئۆتكىچە كۆپچىلىك ئاھالىنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى، كونا ۋە يېڭى قانۇرۇلغان بۇتلارنى كۆرگەن②. مىڭ سۇلالىسىنىڭ رەسمىي تارىخىدا خاتىرىلىنىشىچە، يۇڭلې دەۋرىدىن شۈەندې دەۋرىگىچە بولغان 30 يىلدا، تۇرپاندىكى بۇددا دىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، ئىچكى رايونلاردىكى بۇددا دىنى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان، ئىچكىرىگە قارايدىغان دىنىي ئەمەل تۈزۈمىنى ئورناتقان، بۇددا دىنىنىڭ ئەل ئۇستازى، مۇتىۋەللى ۋە جارۇپلىرىنى مىڭ سۇلالىسى تەيىنلىگەن. بۇ مەزگىلدە بۇددا دىنى ئۈستۈنلۈكنى ساقلىغان. ئۈۋەيسخان دەۋرىدە، موغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئويراتلار بىلەن تۇرپان ئەتراپىدا ئۇرۇشۇپلا قالماستىن، بەلكى تۇرپاننى بېسىۋېلىپ، تۇرپاننىڭ ئاقساقىلى، تۇتۇق مەسلىھەتچىسى بولغان ئىنجىرچانى شۈەندېنىڭ تونجى يىلى (1426 ـ يىلى) قۇمۇلغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر

① چېن چېڭ، لى شيەن: «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى».

② «شاھرۇخ ئەلچىلىرىنىڭ جۇڭگوغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»، خەنزۇچە تەرجىمىسى، 106 ـ بەت.

سۇلالىسىنىڭ قوللىشى بىلەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا كىرىپ، غەربىي قىسمىدىكى رايونلاردا ئۆزىنى خان دەپ ئاتىغان. ئېسەن بۇقا تەختتىكى مەزگىلدە (مىلادى 1434_1462- يىللار) ئۆز قوۋمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن، ئىچكى قىسمى بىر قەدەر مۇقىم بولغان. ئۇ مىڭ سۇلالىسى بىلەن ياراشقان، ئۆزبېك، قازاقلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. شارائىت ھازىرلانغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى تۆمۈر سۇلالىسىگە ھۇجۇم قوزغىغان. ئۇ ئاۋۋال تۆمۈر سۇلالىسى بېسىۋالغان قەشقەر رايونىنى تارتىۋېلىش قارارىغا كەلگەن. مەزكۇر رايوندا ئەسلىدە خۇدايدادنىڭ ئوغلى ئەمىر سەئىد ئەخمەت نايىپلىق قىلاتتى. لېكىن، يۇقىرى قاتلام دىنىي زات خوجا شېرىپ كۈچەيگەندىن كېيىن، ئەمىر سەئىد ئەخمەتنى قوغلاپ چىقىرىپ، قەشقەرنى مىرزا ئۇلۇغبەككە بەرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ قەشقەرنى تۆمۈر سۇلالىسى 40 يىل بېسىپ ياتقان. ئېسەن بۇقا ئەمىر سەئىد ئەخمەتنىڭ ئوغلى ئەمىر سەئىد ئەلىنىڭ ئىلتىماسىغا بىنائەن، قەشقەرنى قورال كۈچى بىلەن قايتۇرۇۋالغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئېسەن بۇقىخان چاغاتاي نەسەبىنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئەستە تۇتۇپ، لەشكەر تارتىپ ماۋەرائۇننەھر رايونىنى بىر نەچچە قېتىم تالاشقان، شۇڭا تۆمۈر سۇلالىسى شەرق تەرەپكە تاجاۋۇز قىلىشقا پېتىنالمايدىغان بولۇپ قالغان.

لېكىن، ئېسەن بۇقىخاننىڭ ئوغلى دوست مۇھەممەد (1416_1468 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) سۇفىزم، تەسەۋۋۇپچىلىقىغا شەيدا بولغان، مىجەزى غەلىتە، قىلىقلىرى يوچۇن، كاللىسىنىڭ سۈيى بار ئادەم ئىدى. ئۇ تەختتىكى مەزگىلدە، قەشقەر ۋە يەكەنگە يۈرۈش قىلىپ، بولۇشىغا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، يەرلىك ئەمىرلەرنىڭ غەزىپىنى قوزغىغانىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى مىرزا ئابابەكر بۇ خاننىڭ ئېلىشىپ قالغانلىقىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى تاشلاپ،قەشقەرنى ئىگىلەپ، ئۆز ئالدىغا خان بولۇۋالغان. كېيىن دوست مۇھەممەد دادىسىنىڭ بىر توقالىغا ئاشىق بولۇپ قېلىپ، موغۇل كۆچمەن قەبىلىلىرىنىڭ " ئوغۇل ئۆگەي ئانىغا ۋارىسلىق قىلسا بولىدۇ "

يىلى (1441 - يىلى) " تۇرپان رايونىنىڭ باشلىقى بالامارداش " مىڭ سۇلالىسىگە ئۇلپان ئېلىپ بارغان①. دېمەك، بۇ " مۇسۇلمان راھىب" "ئەلئاتا "، يۇرت باشلىقى، تۇرپان رايونىنىڭ ھۆكۈمدارى بولغان. تۇرپان رايونىمۇ " دارىلئىسلام " دەپ ئاتالغان، بۇ مۇسۇلمانلار يۇرت سورىغان رايون دېگەنلىك بولىدۇ. بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان يەرلىك ئاھالىلەر مەجبۇرىيەت ئاستىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك تارىخ ماتېرىياللىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، تۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ شۇ چاغدىكى ئۆرپ - ئادىتى مۇنداق ئىدى:

" بىر قېتىم ئوغرىلىق قىلسا تۆلىتىلىدۇ، ئىككى قېتىم ئوغرىلىق قىلسا بىر قولى كېسىلىدۇ، ئۈچ قېتىم ئوغرىلىق قىلسا ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلىدۇ. ئادەم ئۆلتۈرسە، ئۆلتۈرۈلگۈچى تەرەپ كۈچلۈك بولسا تۇتۇۋېلىپ ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ جانغا جان ئالىدۇ، كۈچى يەتمىسە، پادىشاھقا ئەرز قىلىدۇ، پادىشاھ تۇتتۇرۇپ كېلىپ ئۇرۇپ ئۆلتۈرىدۇ. ئۇرۇشقان ۋە زىنا قىلغانلار موللىنىڭ ئەدەپلىشىگە تاپشۇرۇپ بېرىلىدۇ... پەرزەنتلىرىنى 11 - 12 ياشقا كىرگەندە موللىغا ئوقۇشقا بېرىدۇ②. "

بۇ پۈتۈكتە ئېيتىلغان پادىشاھ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تۇرپان رايونىنى سوراپ ياتقان سۇلتانى. بۇ خاتىرىدىن قارىغاندا، تۇرپان رايونىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئىسلام ئەربابلىرى ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتقان ۋە رول ئوينىغان. ئۇلار خەت - ساۋات، دىنىي بىلىملەرنى ئۆگىتىپلا قالماستىن، بەلكى ھۆكۈمدارلارغا ياردەملىشىپ، ھەق تەلەپ ۋە جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل بولغان.

ئۇۋەيسخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى يۇنۇسخان بىلەن ئېسەن بۇقا ھوقۇق تالاشقان، كۆپچىلىك قەبىلىلەر ئېسەن بۇقىنى ھىمايە قىلغان. يۇنۇسخان شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى تاشلاپ سەمەرقەندگە بېرىپ تۆمۈر

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى»، 1 - بۆلۈم، 225 - بەت، 2 - ئىزاھ.
② «مىڭ سۇلالىسىگە دائىر جىڭ خوگۈين پۈتۈكلىرى»، 181 - جىلد، «كۆۋېندالىڭ مەكتۇپلىرى 3 - »،

ئارقا ـ ئارقىدىن كېسەل بولۇپ ئۆلگەن، نەۋرىسى كېپەك ئوغلان سۇيىقەستكە ئۇچرىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەرقىي قىسمىنى بېسىۋالغان. يۇنۇسخان ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، كۆچمەن چارۋىچى موغۇللارنى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئاپىرىپ ئولتۇراقلاشتۇرۇپ، ئىسلاملاشتۇرۇشقا تىرىشقان. يۇنۇسخان: ” ئۇلار يېزا ياكى شەھەر ـ بازارلاردا ئولتۇراقلاشمىسا، مەڭگۈ ھەقىقىي مۇسۇلمان بولالمايدۇ ①“ دەپ قارىغان. ئۇنىڭ بۇ قىلىقلىرى موغۇل قەبىلىلىرىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز قارشىلىقىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تۆمۈر ئىمپېرىيىسىنىڭ موغۇللارغا ” كاپىر “ (غەيرىي دىندىكىلەر) قاتارىدا مۇئامىلە قىلىش سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ، موغۇللارنى ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىدە قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە قىلغان.

بۇنىڭدىن باشقا، يۇنۇسخان مىڭ سۇلالىسى تەسىس قىلغان قۇمۇل ياساۋۇلخانىسىغا ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا قارشى ” غازات “ قوزغىغان. قۇمۇل يىپەك يولىدىكى مۇھىم جاي، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ قاتناش تۈگۈنى بولغاچقا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئۆتكەن سۇلالىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇنىڭغا ئېتىبار بىلەن قاراپ كەلگەنىدى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇ يەرنى چەۋەنداز ۋاڭ ناقۇل ساقلىغان، ناقۇل ئۆلگەندىن كېيىن، ئىنىسى ئەنق تۆمۈر ساقلىغانىدى. قۇمۇلنىڭ ھۆكۈمرانلىرىمۇ چاغاتاي خاننىڭ ئەۋلادى ئىدى، تۇرپان ھۆكۈمدارلىرى بىلەن ئۇرۇغى بىر، مۇناسىۋىتى ئىنتايىن يېقىن ئىدى. 15 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا خىزىر خوجا تۇرپانغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن، ئەنق تۆمۈر يۇڭلېنىڭ 2 ـ يىلى (1404 ـ يىلى) ئىچكىرىگە بەيئەت قىلىپ، مىڭ سۇلالىسىدىن سادىق ـ ئىتائەتمەن ۋاڭ دېگەن نامنى ئالغان. يۇڭلېنىڭ 4 ـ يىلى (1406 ـ يىلى) مىڭ سۇلالىسى قۇمۇل ياساۋۇلخانىسىنى تەسىس قىلىپ، قۇمۇلنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى بىۋاسىتە باشقۇرۇپ، بۇ ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم جاينىڭ

① مىرزا ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى»، 2 ـ بۆلۈم 11 ـ، 12 ـ بەت.

دېگەن كونا ئادىتى بويىچە بۇ توقالنى خوتۇنلۇققا ئالماقچــى بولۇپ، شەرىئەتتىن پەتىۋا سورىغان. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بۇ نىكاھقا قارشى تۇرغان يەتتە قازىنى ئۆلتۈرگەن، ئاخىرىدا خەنجەر تەڭلەپ تۇرۇپ، مەھمۇد ھەيدەر دامولللىدىن نىكاھقا «پەتىۋا» ئالغان. بۇ دىنىي ساھەنىڭ قاتتىق نەپرىتىنى قوزغىغان. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، تەۋەسى مالىمان بولغان، نەتىجىدە يۇنۇسخان دۆلەتنى تۈزەپ تەختتە ئولتۇرغان.

كىچىك چېغىدا تۆمۈر سۇلالىسىگە بېقىنغان يۇنۇسخاننــــى تۆمۈر سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىدىن «شاھرۇھ پەزىلەتلىك ئالىم بولۇپ يېتىشىپ چىقسۇن، دەپ مەۋلانە شەرىپىدىن ئەلى يەزدى①گە شاگىرتلىققا بەرگەن. يۇنۇسخان ئىراننىڭ شىراز شەھىرىدە 12 يىل مەۋلانە شەرىپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ قولىدا ئىلىم تەھسىل قىلغان. «مەۋلانە شەرىپىدىن ئەلى يەزدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇ ئىران، ئەرەبىستان، خوراسان ۋە ئىراق قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، ئۇ جايدىكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، ئالىم، ئۆلىمالارنى ئۇستاز تۇتۇپ، دۇنياۋى بىلىملەرنى ۋە ھەر خىل كەسپىي بىلىملەرنى ئۆگىنىپ 21 يىل تۇرغان، «يۇنۇس ئۇستا» دېگەن نامى بىلەن ھەممىگە تونۇلغان. ئۇ ئىراقتىكى مەزگىلدە نۇرغۇن ئالىملارنىڭ مۇنازىرىسىــگە قاتناشقان، چەت رايونلاردا نۇرغۇن ۋەقەلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. 20 يىل چەتتە تۇرۇپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ماھارەت بىلەن كۆزەتكەن ۋە ئۆگەنگەن، بۇ جەرياندا كۆزگە كۆرۈنگەن ئالىم ۋە سىياسىي ئەرباب بولۇپ يېتىلگەن. تۆمۈر سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى مىرزا سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىن كېلىدىغان خەۋپنى تۈگىتىش ئۈچۈن، يۇنۇسخاننى ئىشقا سېلىش قارارىغا كەلگەن. يۇنۇسخان ئۆزىنى مەڭگۈ تۆمۈر سۇلالىسىنىڭ پۇقراسى دەپ بىلىش توغرىسىدا قەسەم بەرگەندىن كېيىن، ئەسكەر چىقىرىپ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىسىۋېلىپ، خانلىقنى ئىككىــگە بۆلۈۋەتكەن. كېيىن يۇنۇسخان ئېسان بۇقا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى دوست مۇھەممەد

---

① مۇھەممەد ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى»، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى.

كۆچىنى كۆپ خورىتىۋەتكەن. بىراق، ئىسلام دىنى ئاخىر بۇددا دىنىنى سىقىپ چىقىرىپ، ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەن.

3 ـ بۆلۈم ئەرشىدىن جەمەتى ۋە نەقشىبەندىچىلەر

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا كۇچادىكى مەۋلانە ئەرشىدىن ئائىلىسى دىنىي جەمەتتە ئەڭ مەرتىۋىلىك ئائىلە بولۇپ قالغان. مەزكۇر ئائىلە شەيخ جامالىدىن بىلەن ئوغلى مەۋلانە ئەرشىدىنىنىڭ تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى بىلەن ئەل ـ جامائەتنىڭ ئىخلاسىغا سازاۋەر بولغان. تۇغلۇق تۆمۈرخان مەۋلانە ئەرشىدىن ئائىلىسىگە جەنۇبىي تىيانشاننىڭ ئىماملىق ئىمتىيازىنى بەرگەن ھەم كۇچادا دىن ئېتىقادچىلىرىنىڭ دىنىي پائالىيىتى ئۈچۈن چوڭ خانىقا سالدۇرۇپ بەرگەن. ” تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەر يىلى ئىككى نەپەر بەگدىن رامىزاننىڭ پىترىسىنى ۋە مۈلكىنىڭ زاكىتىنى، ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنىڭ زاكىتىنى ئەۋەتىپ تۇرغان ①“ . مەۋلانە ئەرشىدىن تۇغلۇق تۆمۈرخان يەتكۈزۈپ بەرگەن پۇل ـ پۇچەك بىلەن كۇچادا دىنىي مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇپ، نۇرغۇن باللارنى ئوقۇتقان ۋە ئۇلاردىن بىر تۈركۈم داموللا، موللا يېتىشتۈرگەن. ئۇ ئۆزى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ دىنىي داھىيسى (پىرى) بولۇپ قالغان. رىۋايەتكە قارىغاندا، تۇغلۇق تۆمۈر ئۆلۈش ئالدىدا ئوغۇللىرى ۋە بەگلىرىگە ھەممە ئىشتا مەۋلانە ئەرشىدىنگە ئىخلاس قىلىشنى ۋەسىيەت قىلغان، ھەتتا كېيىنكى چاغلاردا خىزىرخوجىنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشىمۇ مەۋلانە ئەرشىدىن ئائىلىسىنىڭ ” رۇخسىتىدىن“ ئۆتكۈزۈلگەن. بۇ ئىسلام دىنى تارىخچىلىرىنىڭ ئاشۇرۇۋەتكەن گەپلىرى بولسىمۇ، لېكىن ئەرشىدىن ئائىلىسىنىڭ خانلىقتا يۇكسەك نوپۇزغا ئىگە

---

① «جالالىدىن بۇخارى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخانغا دائىر تارىخىي ۋەقەلەر»، «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 16 ـ توپلام (1988 ـ يىل).

مۇداپىئەسىنى كۈچەيتكەن. شۇ چاغدا قۇمۇل ئاھالىسى ئاساسەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. يۇڭلېنىڭ 7 - يىلى (1409 - يىلى) مىڭ سۇلالىسى ئۇ يەردە بۇددا دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان " راھىبلار مەھكىمىسى " قۇرغان. ئۇ يەردە تېمنشۇن يىللىرى (15- ئەسىرنىڭ باشلىرى)غىچە " ئەل ئۇستازى " دەپ ئاتىلىدىغان بۇددا كاتتىلىرى بار ئىدى، بىراق ئىسلام دىنى قۇمۇل رايونىغا ئاللىقاچان سىڭىپ كىرىشكە باشلىغان. مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 25 - يىلى (1392 - يىلى) قۇمۇل پادىشاھى ۋىناشلى قازى ئەلى باشلىق مۇسۇلمان ئەلچىلىرىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئات تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتكەن. يۇڭلېنىڭ تۇنجى يىلى (1403 - يىلى) مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى چېن چىڭ، لى شيەنلەر قۇمۇلدا بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن قۇمۇلدا تۇرۇپ قالغان موڭغۇللار ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ " ئۆزگىچە ئۆرپ - ئادەتلىرى "نى كۆرگەن. مىلادى 1420 - يىلى تۆمۈر سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى شاھرۇھ مىڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلەر ئۆمىكى قۇمۇلدىن ئۆتكەندە، بىر مەسچىتنىڭ يېنىدا بىر بۇددا ئىبادەتخانىسى بارلىقىنى، كىشىلەرنىڭ ئۆز دىنىي پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. بۇ ئىسلام دىنى بىلەن بۇددا دىنىنىڭ قۇمۇلدا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. تۇرپان رايونىدا ئىسلام دىنى بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئالغاندىن كېيىن، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى قۇمۇلغا قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلغان، ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىكى مەقسىتى ئەلۋەتتە ئولپان ۋە بازارنى مونوپول قىلىپ، بۇ جاينى ئىقتىسادىي جەھەتتە تالان - تاراج قىلىش ۋە يۇتۇۋېلىش ئىدى. 15- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۇرپاننىڭ سۇلتانى يۇنۇسخان تۇنجى قېتىم لەشكەر تارتىپ قۇمۇلنى بېسىۋالغان. شۇنىڭدىن كېيىن، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن ئويراتلار ۋە مىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا قۇمۇلنى تالىشىش كۈرىشى توختىماي يېرىم ئەسىرگىچە داۋاملاشقان، قومۇل ئۈچ قېتىم قولدىن كەتكەن. ئۇرۇش ۋە مالىمانچىلىق قۇمۇل رايونىنىڭ مالىيە كۈچى ۋە ئادەم

ئوتتۇرا ئاسىيا ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسچىسى ئەمىر تۆمۈر چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادى ئەمەس ئىدى، ئۇ تۈركلىشىپ كەتكەن موڭغۇل قەبىلىسى — بارلاس قەبىلىسىدىن چىققانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەنپەئىتىنى كۆزلەپ ئىسلام دىنىدىن پايدىلانغان، ئەنئەنىۋى موڭغۇل جاساق تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلغان. چىڭگىزخاننىڭ جاساق تۈزۈمى بويىچە، پادىشاھ دۆلەت قانۇنىنىڭ رېجىمىدا بولاتتى، لېكىن تۆمۈر تۈزگەن يېڭى قانۇن پادىشاھ دىنىي جەھەتتە ئاللا ئالدىدىلا جاۋابكار بولىدۇ، باشقا قانۇنلارغا بويسۇنمايدۇ، دەپ بەلگىلەپ، ئىستىبدات ئىسلام پادىشاھىنىڭ ئورنىنى تىكلىگەن. تۆمۈر دىنىي ساھەنىڭ قوللىشىغا ئېگە بولۇش ئۈچۈن ”پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى“نىڭ ئورنىنى جېنىنىڭ بارىچە كۆتۈرگەن. ئۇ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى 12 دەرىجىگە ئايرىغان، بەلگىلىمە بويىچە ”پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى“ ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا تۇرغان، ئىسلام دىنىي مۆتىۋەرلىرى، دىنىي ئۆلىمالار ۋە دىنىي كەسىپتىكىلەرنىڭ ئورنىمۇ ئۆستۈرۈلگەن. بۇرۇنقى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ خان جەمەت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سالاھىيىتى بىكار قىلىنغان. ئۇلارنىڭ سۇيۇرغاللىق يەرلىرى كىشىگە بېرىشكە بولمايدىغان مال - مۈلۈك سۈپىتىدە مەسچىتكە ۋەخپە قىلىنىپ، دىنىي ئورگانلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. دۆلەت ”پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى“غا ۋە يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلارغا يىللىق نەپىقە بېرىپ تۇرغان، ئىسلامىيەتنىڭ قانۇن - تۈزۈمىنى يولغا قويغان. بۇ تەدبىرلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولغان، بۇ جەھەتتە تەسەۋۋۇپ (سۇفىزم)نىڭ تارقىلىشى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغان. ئوتتۇرا ئاسىيادا، XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا پەيدا بولغان ئەھمەد يەسەۋى ئېقىمى تەسەۋۋۇپ (سۇفىزم) ئىلمىغا ئاساس سالغۇچى ئەھمەد يەسەۋى نامى بىلەن باغلىق. ئەھمەد يەسەۋى ئېقىمىنىڭ غەربىي ئاسىيادا قادىرىيە، لىفايى، سوھرەۋەردىيە، مەۋلىۋىيە ۋە كالاندالىيە مەزھەپلىرى كەينى - كەينىدىن شەكىللەنگەن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا سىڭىپ كىرگەن. يەسەۋى ئېقىمىنىڭ ئەنئەنىۋى تەسىرى ۋە غەربىي ئاسىيادىكى تەسەۋۋۇپچىلار

ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئەرشىدىن كۇچاغا كەلگەندىن كېيىن، شۇ يەردە دىن تارقىتىۋاتقان شەيخ نىزامىدىن ئائىلىسىگە كۈيئوغۇل بولۇپ، ئىككى ئوغۇل تاپقان، چوڭىنىڭ ئېتى ئەبۇ پاتىخ، كىچىكىنىڭ ئېتى ئەبۇ ناسىر ئىدى. ئەرشىدىن ئۆلۈش ئالدىدا، ئاقسۇ، كۇچانىڭ دىنىي ئىشلىرىنى بىۋاستە باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئەبۇ پاتىخقا، چالىشتىن تۇرپانغىچە بولغان جايلارنىڭ دىنىي ھوقۇقىنى ئەبۇ ناسىرغا بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇگۇر، يېڭىسارلارنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى شاگىرتى شەيخ سەئىد ئاۋغانغا تاپشۇرغان. ئەرشىدىن ئۆلگەندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى خانىقاسى ـــ كۇچا ناھىيىسىنىڭ شەھەر ئىچىدىكى خانىقاسىدىكى مازارغا دەپنە قىلىنغان. ئەرشىدىنىنىڭ چوڭ ئوغلى ئەبۇ پاتىخ ئاقسۇغا كۆچۈپ بېرىپ، نەچچە يۈز ھاشارچىنى ئىشقا سېلىپ قەلئە سوقتۇرغان، ئىلىدىكى 400 ئۆيلۈك ئاقسۇلۇقنى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئايكۆلگە ماكانلاشتۇرغان ۋە ئۇلارنى تۇرلۇك ئالۋاڭ ـ ياساقتىن خالاس قىلىپ، شەيخ جالالىدىنىنىڭ مازارىغا قارايدىغان، فېئودال دىنىي كاتتىباشلار ئۈچۈن ئىشلەيدىغان يانچىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان.

ئەرشىدىن ئائىلىسى كىشلەرنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى كونترول قىلىپلا قالماستىن، خانلىقنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىغىمۇ ئارىلاشقان. مەسىلەن، خىزىر خوجا تۇرپان رايونىغا قارشى ئاتالمىش ” غازات “ قوزغىغاندا، ئەرشىدىنىنىڭ كىچىك ئوغلى ئەبۇ ناسىر ئاساسلىق رەھبەرلىك قىلغۇچىلاردىن بىرى بولغان، شۇ يەردە خىزىر خوجا بىلەن بىللە ” دىن يولىدا شېھىت بولغان “. كېيىن ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن ئەھمەد، فەخرىدىن، سەدرىدىنلەرمۇ شۇ زاماندىكى خانلىقلارنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى تىزگىنلەپ، تەسىرىنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا كېڭەيتكەن، ئۇردا ئىشلىرىغا چاڭگال سالغان. لېكىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا نەقشىبەندىچىلەر باش كۆتۈرگەندىن كېيىن، ئەرشىدىن ئائىلىسىنىڭ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى مۇقەددەس ئورنى يېڭى رەقىبكە دۇچ كەلگەن.

نەقشىبەندىچىلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۆمۈر سۇلالىسىدە پەيدا بولغان.

تەشەببۇسى ئاخىر تۆمۈر سۇلالىسى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئۇنىڭ مەزھىپى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەر ۋە تۈركلەشكەن موڭغۇللار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا چوڭ خىزمەت كۆرسىتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سۇفىزم ئېقىمىدا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان ئېقىم بولۇپ قالغان. بۇنىڭدىن كۆرۈش مۇمكىنكى، نەقشىبەندىيىنىڭ تېز تارقىلىپ، چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن ھەرىكەتكە ئايلىنىپ كېتىشى، ئۇنىڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدا، ئىلغار كىشىلەر ئارىسىدا ئۇزاق ئۆمۈر سۈرۈشى تاسادىپىي ھادىسە ئەمەس.

نەقشىبەندىچىلەر تۆمۈر سۇلالىسىنىڭ "پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى"غا چوقۇنۇش خاھىشىغا ماسلىشىپ، بىر يۈرۈش سىرلىق "دىنىي نەسەب" تۈزۈپ چىقىپ، ھەر قايسى دەۋرلەردە ئۆتكەن دىنىي پىر - ئۇستازلارغا " خوجا "① دېگەن ئاتاقنى بەرگەن، شۇڭا بۇ مەزھەپ " خوجىگان" دەپمۇ ئاتالغان. " خوجا " ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ قوللىنىلغان سۆز بولۇپ، تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، ئەسلىدە سامانىيلار خانلىقىدا مۇھىم بىر ئەمەل نامى ئىدى، كېيىن ئاقسۆڭەكلەرگە بېرىلىدىغان بىر خىل ئۇنۋان ۋە ئاتاققا ئايلىنىپ قالغان. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ئىسلام ئەھلى خوجىلارنى " سەئىد " نامى بىلەن ئاتاپ، ئۇلارنى " پەيغەمبەر ئەۋلادى" غا مەنسۇپ دەپ نىقاپلاپ، شۇ نام بىلەن ئاتايدىغان بولغان. ئەمەلىيەتتە، ئاسىيادىكى خوجىلارنىڭ مىللىي تەركىب ۋە نەسەب جەھەتتە مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئەرەبلەر بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. ئوتتۇرا ئاسىيانى قاپلاپ كەتكەن خوجىلارنىڭ نەسەب ۋە سالاھىيىتى ئىشەنچلىك بولمىسىمۇ، لېكىن ئەل - جامائەت ئۇلارنى ھۆرمەتلەپ كەلگەن، بولۇپمۇ تۆمۈر سۇلالىسىدىن بۇيان، خوجىلىق سالاھىيىتى بار ئىشانلار ئالاھىدە ئىمتىيازغا، شۆھرەتكە ئىگە بىر تەبىقە ياكى گۇرۇھقا ئايلانغان.

نەقشىبەندىيە ئېقىمىدىكىلەر دىنىي مائارىپ يولىدا جان كۆيدۈرۈپ، خوجا مۇھەممەد بارىس، خوجا ئالاھىدىن، ھەيدەر قاتارلىق بىر تۈركۈم داڭدار

---

① " خوجا " پارسچە سۆز بولۇپ، ئىگە دېگەن مەنىدە.

ئىقىمىنىڭ سىڭىپ كىرىشى ئارقىسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ تەسەۋۋۇپ (سوفىزم) ئېقىمى تەشكىللىنىش تەرەپكە قاراپ تەرەققىي قىلغان. XIII ئەسىردە خارەزمدە قوبرولىيە مەزھىپى باش كۆتۈرگەن. XIV ئەسىردە بۇخارادا ئۆتكەن تاجىك نەقشىبەندى (1314-1389- يىللار) نەقشىبەندىيە ئېقىمىنىڭ ئاساس سالغۇچىسىدۇر. ئۇنىڭ تولۇق نامى مۇھەممەد ئىبنى مۇھەممەد پەزلى بۇخارى، ئۇ بۇخارادىكى قەسرى ئارىغاق دېگەن جايدا دۇنياغا كەلگەن. نەقشىبەندى ئۆزىنى دىنىي جەھەتتە ئەنئەنىۋى ئۇدۇمغا ئىگە قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئۆزىنى ئىلاھىيەتچىلىك جەھەتتە پىرسىپلىك دىن تارقاتقۇچى، XII ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەشھۇر بولغان تەسەۋۋۇپچى مۇتەپەككۇر يۈسۈپ ھەمەدانىغا باغلىغان. لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىللە، نەقشىبەندى ئىبادەتتىكى ئەسەبىيلىككە قارشى تۇرۇپ، سۈننىي مەزھىپىنىڭ قاتتىق ئەنئەنىچىلىكىنى كۆز - كۆز قىلغان، بۇ دۇنيادىكى ھۇزۇر - ھالاۋەتكە شۈكۈر قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. " ئەل ئىچىدە قىل ئىبادەت، ئايلىنىپ دۇنيانى كەز، ئاۋايلاپ باسقىن قەدەم، راھەت - پاراغەتنى تەرك ئەتمىگەي ھەردەم " دېگەن ئىبادەت پرىنسىپىنى تەرغىب قىلغان. شۇڭا، ئۇلار " تەركىدۇنيالىققا قارشى تۇرغۇچىلار " دەپمۇ قارالغان.[1] شۇنداق قىلىپ، ئۇلار سوفىزمنىڭ تەرەققىياتىدا يېڭى بىر باسقۇچنى باشلىغان. نەقشىبەندى بەرپا قىلغان بۇ مەزھەپ زىكرىنى ئاۋاز چىقارماي ئوقۇپ، روھىي دۇنياسىنى تىنچلاندۇرۇش بىلەن داڭ چىقارغان، شۇڭا ئۇلار " خۇپىيانە ئوقۇغۇچىلار) " (خۇپىيە " دەپمۇ ئاتالغان، نەقشىبەندى (رەسسام) دېگەن ئاتاقنىمۇ ئالغان. نەقشىبەندى بەرپا قىلغان يېڭى مەزھەپنىڭ پائالىيىتى بىر مەھەل ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كونىلىقنى ياقلىغۇچى يۇقىرى قاتلام دىنىي مۆتىۋەرلەرنىڭ دەككىسىگە ئۇچرىغان، نەقشىبەندى ئۆزىمۇ سۈرگۈن قىلىنغان ۋە قارىلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ رېئال تۇرمۇش ۋە تەبىئەت بىلەن بىرلەشكەن ئىدىيىسى، دەھرىي ھاكىمىيەتنى قوغدايدىغان سىياسىي

---

[1] «سوفىزم توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، شىدوۋنىلاڭ خاۋگو-نجۇلاڭ تەرجىمە قىلغان «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق ئەسىرى (تاشكەنت، 1971 - يىل)، «شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 16- توپلام (1988 - يىل).

دەپ ئاتالغان تۈنجى دىنىي داھىي. « ئىشان » پارسچە ئۈچىنچى شەخس كىشىلىك ئالماش (يەنى « ئۇلار » دېگەن سۆز) ئىدى. كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەر ئۇنى ھوقۇقدارلارنىڭ ھۆرمەت نامىغا ئايلاندۇرۇۋالغان، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ سۆز ئىسلام دىنىي ساھەسىگە ئۆزلىشىپ، دىنىي يولباشچى ياكى دىنىي كەسىپتىكىلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە ئايلىنىپ قالغان. دىنىي يولباشچىلاردىن ئېيتقاندا، « ئىشان » دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى پىر، شەيخ قاتارلىق سۆزلەرنىڭ مەنىسى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، باش ئىشانلارنىڭ ھۆرمەت نامى. ئوتتۇرا ئاسىيادا (جۇملىدىن شىنجاڭدا) بۇ ئاتاق نەسەۋۋۇپچىلار ئىچىمىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغانلىقتىن، كىشىلەر سوپىزمچىلارنى ئىشانلار دەپ ئاتايدىغان بولۇپ قالغان.

ئوتتۇرا ئاسىيادا نەقشىبەندىيە مەزھىپىنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا توسۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ مەزھەپنىڭ سىڭىپ كىرىش ھەرىكىتى ھەم تۆمۈر ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى موڭغۇللارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى تۈگىتىش، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىگە ئارىلىشىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش مەقسىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان ھەم شەرقىي چاغاتاي نەسەبىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشقان. «تارىخىي رەشىدى» دە يېزىلىشىچە، ئۇۋەيسخان نەقشىبەندىيە مەزھىپىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد مۇرىتى، بۇخارالىق ئەھمەد كاسانىنىڭ شاگىرتى ئىكەن. « ئۇۋەيسخان ئۆزى خان بولسىمۇ، لېكىن ‹ئىلاھىيەتچىلىك› كە ئوخشاش ئىلىملارغا سۇسلۇق قىلمىغان ①» . بۇ ئۇنىڭ نەقشىبەندىيىگە بولغان ئىخلاسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇۋەيسخان نەقشىبەندىيىگە ئېتىقاد قىلىشتا بۇ مەزھەپتىن پايدىلىنىپ، مەۋلانە ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ خانلىق ئورنى ۋە ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغان. شۇڭا، مەۋلانە ئەرشىدىن ئائىلىسى ئۇۋەيسخاندىن قاتتىق نارازى بولغان.②ئۇۋەيسخان بىلەن بىر ۋاقىتتا دېگۈدەك،

---

① مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى» ، 1 . بۆلۈم، 249 . بەت.
② ئەرشىدىن ئائىلىسىنىڭ دىنىي تارىخى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەردە ئۇۋەيسخانغا ھۇجۇم قىلىدىغان گەپلەر جىق. «جالالىدىن بۇخارى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈر قاتارلىق كىشىلەر توغرىسىدىكى سۆھبەتلەر» گە قاراڭ.

شاگىرتنى يېتىشتۈرگەن. كېيىنكى چاغدا دىنىي ھوقۇقتا نەقشىبەندىنىڭ تالانتلىق شاگىرتى، داموللا ياقۇپ پىرخەدى ۋارىسلىق قىلغان ھەم ھوقۇقنى 3- دىنىي ئۇستاز خوجا ئەخرار (؟ـــ1490)غا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. بۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈرنىڭ چوڭ ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىپ، دەھرىي فېئوداللارنىڭ كۈچى ئىچكى جاڭجالدا ئاجىزلاپ، دىنىي فېئوداللارنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە پايدىلىق شارائىت تۇغۇلغان چاغ ئىدى. خوجا ئەخرار تاغلىق تاجىك ئىدى، ئۇ مەزھەپ باشلىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن دىنىي جەھەتتە شاھرۇھنىڭ ئوغلى ئۇلۇغبەگكە ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، مىرانشاھنىڭ ئەۋلادى ھۈسەيىنىڭ ماختىنىشىغا ئېرىشكەن. 1451 - يىلى ھۈسەيىن ئۇرۇشتا شاھرۇھ نەسەبىدىكى ھۆكۈمرانلارنى يېڭىپ، ماۋەرا ئۇننەھر رايونىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئەخرارنىڭ ئىززەت - ئابرويى تېخىمۇ ئۆسكەن. ھۈسەيىن ئۇنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كىرگەن ھەم ئۇنىڭ دىنىي تەسىرىدىن پايدىلىنىپ، شاھرۇھ زامانىدىن تارتىپ پارچىلىنىپ كەتكەن ئىمپېرىيىنى يەنە بىرلىككە كەلتۈرگەن. ئەخرار دىنىي داھىيلىق سالاھىيىتى بىلەن ئوردىنىڭ سىياسىي پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىپ، يۇقىرى ئورۇنغا ۋە ھوقۇققا ئىگە بولغان. يۇقىرى قاتلام ئېشانلار ھۆكۈمران سىنىپىنىڭ قولىغا كەلتۈرگەن مەنپەئەتىگە شېرىك بولغان، " تانقا " (يەر ھەدىيە قىلىش تۈزۈمى)غا، دەھرىي فېئوداللار ھەدىيە قىلغان ۋە ۋەخپە قىلغان يەر - مۈلۈكلەرگە تايىنىپ ، نۇرغۇن يەر ۋە مال - مۈلۈككە ئىگە بولغان. خۇسۇسەن خوجا ئەخرار سودىگەرچىلىك بىلەن بېيىپ، ماۋەرائۇننەھر ۋە قازاقىستاندا نۇرغۇن قوروق قىلغان، يەر - زېمىنى 1300 نەچچە پارچىغا، ئومۇمىي كۆلىمى 3000 قوشقا يەتكەن، قۇللارنى قوشقا قېتىپ داڭ چىقارغان. ھۈسەيىن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، ئەمەلىيەتتە، بەك كۆپ سىياسىي، ئىقتىسادىي كۈچكە ئىگە بولغان بۇ قاتتىق قول دىنىي زات ھۆكۈمرانلىق قىلغان دېسەك بولىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا خوجا ئەخرار " خاسلائىشان " (چوڭ ئىشان)

قىلىپ تاشلىغان. ئۇ يۇقىرالارغا رەھىمسىز سىياسەت قوللانغان. لېكىن كۆرۈنۈشتە دىنغا بەكمۇ "ئىخلاس" قىلغان. "ئۇ ھەممە ئىشتا شەرىئەتنىڭ رۇخسىتىنى ئالاتتى، ھەتتا ئەڭ ۋەھشىيانە ئىشتىمۇ شۇنداق قىلاتتى".[1] ئۇ ئالىملارنى "چەتكە قېچىشقا ئۇرۇنغان" دېگەن بەتنام بىلەن مەجبۇرلاپ، "ئۇلاردىن پەتىۋا ئېلىپ، قانۇنسىز كۆچكەن دېگەن نام بىلەن مادۇ ۋە چىگراك ئايماقلىرى ھەم ئۆزكەند ئادەملىرىدىن 3000 كىشىنى ئۆلتۈرگەن". ئۇلار قاچماقچى، ئەگەر قېچىپ باشقا ۋىلايەتلەرگە بارسا، پىتنىگە سەۋەبچى بولىدۇ، ئۇلارنى قاچالمايدىغان قىلىپ قويۇش لازىم، دەپ نەچچە مىڭ كىشىگە پۇتىنى كېسىش جازاسى بەرگەن. ئۇ تېخى مۇشۇنداق زالىملىقىنىڭ "قانۇنغا مۇۋاپىق "ئىكەنلىكىگە شەرىئەتنى شىپى كەلتۈرۈپ، مۇپتى (شەرىئەتنى شەرھلىگۈچى) نى مەجبۇري ئېتىراپ قىلدۇرغان.

يۇنۇسخان ۋە ئوغلى مەخمۇتخان (1487 — 1509 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) دەۋرى خوجا نەسرىددىن ئابدۇللار كاسانى[2]تازا ئامەت تاپقان دەۋر بولغان. يۇنۇسخان ئاتا - بالا ئىككەيلەن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى خوجا نەسرىددىن ئابدۇللا كاسانىغا قول بەرگەن. خوجا ئەخرار يۇنۇسخان بىلەن بىرىنچى قېتىم كۆرۈشكەندە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى شاھلار تۇتقۇن قىلغان كىشىلەرنى قۇل قىلىشقا ئەسلا بولمايدۇ، ئۇلارنى ساتماڭلار، ئالماڭلار، بۇ ئادەملەر ئەھلى مۇسۇلمان، بۇنىڭدىن كېيىن ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراسان قاتارلىق جايلاردا ھېچ كىشى موڭغۇلنى قۇل قىلىپ ساتمىسۇن، ئالمىسۇن دەپ پەتىۋا يېزىپ، مۆھرىنى بېسىپ تارقىتىشقا سۇنغان، خوجا نەسرىددىن ئابدۇللا ئەخرار نامى يېزىلغان خەت تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئىسلام قېئوداللىرىنىڭ موڭغۇللارنى ۋە باشقا غەيرىي دىندىكىلەرنى ئوخشاش قۇل ئورنىدا سېتىشنى مەنئى قىلىشنى قانۇن قىلىپ بەلگىلىگەن. ئۇنىڭدىن

---

① «تارىخىي رەشىدى»، 2 - بۆلۈم، 151 - بەت.

② خوجا نەسرىددىن ئابدۇللا كاسانى شۇ زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىرشات دائىرىسىدە، ئىرشات ئەھلىنىڭ قىبلىسى، ئاللانىڭ مەقبۇلى نامى بىلەن تونۇلغان. سۇلتان - شاھلار ئىرشات ئەھلىنىڭ پېشۋالىرىغا شاگىرت بولغان.

" مەۋلانە سەئىد بىننى قەشقەرى (1376ـ1455 ـيىللار) مەۋلانە نىزامىدىن خامۇشنىڭ مۇرىتى، بۇ زات خوجا ئالاھىددىن ئەتتارنىڭ مۇرىتى، بۇ زات خوجا باھادالھەق نۇرىدىنىنىڭ مۇرىتى بولۇپ، خوجا نەقشىبەندى دىگەن مەشھۇر نام بىلەن ئاتالغان". [1] كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىن چىققان تاجىكلارنىڭ ئاتاقلىق شائىرى ۋە ئالىمى، نىشاپورلۇق ئابدۇراخمان جامى ئەنە شۇ مەۋلانە سەئىدىن قەشقەرىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭ قولىدا ئوقۇغان.

خوجا ئەخرار نەخشىبەندىيە مەزھىپىگە باشچىلىق قىلغاندىن كېيىن، بىر مەزگىل مەۋلانە ئەرشىدىن ئائىلىسىنىڭ چەكلىشى ۋە قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. ئۆز ۋاقتىدا دوست مۇھەممەد بىلەن بىر يولدا ماڭمىغان مىرزا ئابابەكرى (1480 ـ 1514 ـ يىللار)مۇ نەقشىبەندىيىگە ئېتىقاد قىلغان. ئۇ قەشقەردە ئۆز ئالدىغا خان بولۇۋالغاندىن كېيىن، خوجا ئەخرارنىڭ ئابرويىدىن پايدىلىنىپ يەكەن رايونىغا كېڭەيمەكچى بولۇپ، خوجا ئەخرارنىڭ ئەمرىگە ئۆتۈشنى ۋە خوجا ئەخرارنىڭ شاگىرتى بولۇشنى دەستەك قىلىپ، يەكەنلىكلەرنىڭ ئەل بولۇشنى تەلەپ قىلغان. يەكەنلىكلەر ئۇنىڭغا: " بۇ دۆلەت ئىلال ۋەلى (خوجا ئەخرار)غا قارىمايدۇ، خوجا مۇھەممەد پەخرىدىن (مەۋلانە ئەرشىدىنىنىڭ ئەۋلادى)گە قارايدۇ، يەكەن نەزەر مىرزا خوجا مۇھەممەد پەخرىدىنىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن قۇرغان ۋە گۈللەندۇرگەن شەھەر" [2] دەپ جاۋاب بېرىپ، مىرزا ئابابەكرىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغان. بىراق، مەۋلانە ئەرشىدىن ئائىلىسىنىڭ قارشىلىقى قۇرۇق داۋراڭ بولۇپ قالغان. مىرزا ئابابەكرى ئاخىر يەكەننى بېسىۋالغان ھەم بۇ رايوندا ئەمەلىيەتتە مۇستەقىل ھاكىمىيەت قۇرغان.

مىرزا ئابابەكرى ئاچ كۆز، زالىم، يامان ئاتىقى پۇر كەتكەن ھۆكۈمران ئىدى. ئۇ گۇناھكارلارنى ھاشاغا سېلىپ، قەدىمكى شەھەر ئۇدۇن (خوتەن) ، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەرنى ئالتۇن تاپىمەن دەپ قازدۇرغان، شۇڭا ئۇ " قازىق " دەپ ئاتالغان. ئۇ قەشقەر كونىشەھەر خارابىسىنى كولاتقۇزۇپ، نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش يىغىۋېلىپ، بۇ قەدىمكى گۈزەل شەھەرنى ۋەيران

---

① مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر كوراگان: «تارىخى رەشىدى». 2 ـ بۆلۈم.
② «جالالىدىن بۇخارى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈر قاتارلىق كىشىلەر توغرىسىدىكى مۇھىبەتلەر».

" ئىشان " دېگەن مەرتىۋىنى ئالغان. خاسلا ئىشان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مەھمۇد قازى تاشكەنتكە بېرىپ ئۇنىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرغان. كېيىن بۇخارا، ئەنجان، ئاقسۇ قاتارلىق يەرلەرگە كۆچۈپ بېرىپ، ئۆز مەزھىپىنىڭ دىنىي ئەقىدىسىنى تەشۋىق قىلىپ، كەڭ كۆلەمدە مۇرىت توپلىغان. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا سۈيۈنچخاننىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن تاشكەنتكە بېرىپ، 1516 - يىل 2 - ئاينىڭ 5 -كۈنى شۇ يەردە ئۆلگەن. مەھمۇد قازى " ھەممە ئىلىمدە يېتىلگەن كىشى " بولۇپ، 3 بۆلۈم، 50 بابنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ئاللاغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار تەرجىمھالى» ۋە باشقا ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ ئۇستازى خوجا نەسرىدىن ئابدۇللا ئەخرار ئۇنىڭغا مەزھەپنىڭ ئېتىقاد قائىدىسىنى يېزىپ بەرگەن. بۇ قائىدە " كىشىلەرنى پەيغەمبەر مۇھەممەدنىڭ تەلىمىنى ئاڭلاش، مۇقەددەس ھەقىقەتنى تەتقىق قىلىش، زىكىر - ساما قىلىدىغان (ۋارقىراپ ئوقۇيدىغان) دەرۋىشلەر بىلەن بىر يولدا ماڭماسلىق، بىدئەتكە ئىشەنمەسلىك توغرىسىدا ئاگاھلاندۇرۇش قاتارلىق①"لارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەھمۇد قازى ئەمەلىيەتتە نەقشىبەندىيە مەزھىپىنىڭ ئەڭ لايىق ۋارىسى ۋە 4 - ئەۋلاد دىنىي داھىيسى ئىدى. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا سۇلتان مەھمۇدخان بىلەن خوجا ئەخرار ئوتتۇرىسىدا " ئارىچى " بولۇپ، ئاخىرىدا مەھمۇدخاننىڭ روھىي ئۇستازى بولۇپ قالغان. مەھمۇتخان موگۇل خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۇزاق ۋاقىت سورىغان ھەم زېمىننى تاشكەنتكىچە كېڭەيتكەن، شەرقىي قىسمىدىكى جايلاردا يۇنۇسخاننىڭ كىچىك ئوغلى ئەھمەد (1485 — 1504 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) خانلىق قىلغان. ئەھمەد ئويراتلارغا كۆپ قېتىم لەشكەر تارتىپ، ئارقا - ئارقىدىن غەلىبە قىلىپ جىق قان تۆككەن، شۇڭا "ئالاچى خان" (جان ئالغۇچى قانخور خان) دەپ نام ئالغان. ئەھمەدخاننىڭ رىياسەتچىلىكىدە، " ئوردا ئىشلىرىنىڭ كۆپى شەرىئەت بويىچە بېجىرىلگەن②"، موگۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى جاساق تۈزۈمىنىڭ تەسىرى تېخىمۇ

---

① «تارىخىي رەشىدى»، 1 - بۆلۈم 327 - بەت، 2 - بۆلۈم 87 - بەت.
② «تارىخى رەشىدى» 1-بۆلۈم 340 - بەت.

كېيىن، خوجا ئەخرار يۇنۇسخان بىلەن ئەمىر تۆمۈر ئەۋلادى ئوتتۇرىسىدىكى قۇدا ـ باجىلىق، ئۇرۇش ـ توقۇنۇشنى بىرنەچچە قېتىم ياراشتۇرۇپ، ئوتتۇرىدىكى دۈشمەنلىكنى دوستلۇققا ئايلاندۇرغان. ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىن شاگىرتى، مەخمۇتخانىنىڭ روھىي ئۇستازى مەۋلانە قازىغا: "...بىر شاگىرت (خاننى دېمەكچى)نىڭ مۇشۇنداق بىر ئۇستازى (شەيخ ياكى ئىشان) بولغانىكەن، ئۇ ئۆزى بىلگەنچە ئىش قىلماي، ئۇستازىنىڭ تەلىمى بويىچە ئىش قىلىشى، بۇركۇتكە ئوخشاش، نېمىگە قوشلىسا كۆچىنىڭ يېتىش - يەتمەسلىكىگە قارىماي بېرىپ شۇنى تۇتۇشى لازىم[1]" دېگەن. نەقشبەندىيە مەزھىپىنىڭ كاتتىۋاشلىرى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى مۇشۇنداق يوللار بىلەن تىزگىنلىگەن. يۇنۇسخان " ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، ئۆتكەن ئىشلارغا توۋا - ئىستىغپار ئېيتىپ، ئىگىسىگە سېغىنىپ، نەسرىدىن خوجا ئەبەيدۇللا ئەخرارنىڭ شاگىرتىغا ئايلانغان. يۇنۇسخان بۇ خوجىغا تولىمۇ ئىخلاس قىلاتتى، يەنە باشقا نۇرغۇن شەيخلەر بىلەن سىرداش ئىدى، ئۇلار بىلەن دائىم ئۇلپەتلىشىپ تۇراتتى.[2]".

يۇنۇسخانىنىڭ ئوغلى مەھمۇدخانمۇ خوجا نەسرىدىن ئابدۇللا ئەخرارغا بەك ئىخلاس قىلغان. " ئۇ زامانىدىكى پادىشاھلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئەۋلىيانىڭ شاگىرتىدىن بىرنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆزى بىلەن بۇ ئەۋلىيا ئوتتۇرىسىدا ئارىچى قىلاتتى. سۇلتان مەھمۇدخان داموللا قازىنى شۇنداق ئارىچى قىلغان. "

مەھمۇدخان بىلەن خوجا نەسرىدىن ئابدۇللا ئەخرارنىڭ ئوتتۇرىسىدا " ئارىچى " (ئالاچى) بولغان مەھمۇد قازىنىڭ ئەسلى ئىسمى مەھمۇد بىننى بۇرھانىدىن ئىدى، ئۇ ياش ۋاقتىدا سەمەرقەندتە خوجا نەسرىدىن ئابدۇللا ئەخرارنىڭ چاپىنىنى كۆتۈرگەن، خوجا ئەخرارنىڭ پەرزەنتلىرى ۋە شاگىرتلىرى ھەسەتخورلۇق قىلغانلىقتىن خوراسانغا بېرىپ، ئابدۇراخمان جامى بىلەن يېقىن ئۆتكەن ھەم تاشكەنتتىكى " ئەۋلىيا " خاسلا ئىشانغا قول بېرىپ،

---

① «تارىخىي رەشىدى»، 2- بۆلۈم 89 - بەت.
② مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى» 2 - بۆلۈم 9 - بەت.

تاجىدىن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى فېئودال ئىسلام ھاكىمىيىتىنىڭ شەرققە كېڭىيىشىنى ئاساسىي پىلانلىغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ ئەھمەدخاننىڭ قۇمۇلنى ئىككى قېتىم بېسىۋېلىشىغا يول كۆرسەتكەن. مەنسۇرخان دەۋرىدە، خوجا تاجىدىن قۇمۇل ياساۋۇلخانىسىدىكى مۇسۇلمان تۇتۇق شەيخۇشەن بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، ئالتۇپلاڭ كۆتۈرۈپ، قۇمۇل ياساۋۇلخانىسىنىڭ سادىق ـ ئىتائەتمەن ۋاكى سۇلتان بەياجىنى ئۆندەپ ئەل قىلغان. سۇلتان بەياج قۇمۇل ياساۋۇلخانىسىنىڭ قەلئەسىنى باشقۇرۇشنى ۋە ئالتۇن تامغىنى خوجا تاجىدىنغا ھاۋالە قىلغان. خوجا تاجىدىن بۇنى دەستەك قىلىپ، مىڭ سۇلالىسىدىن نۇرغۇن تاۋار ـ دۇردۇن ئېلىپ، قۇمۇل قەلئەسىنى ۋە ئالتۇن تامغىنى ئاندىن قايتۇرۇپ بەرگەن. كېيىن خوجا تاجىدىن مەنسۇرخاننى قۇمۇلنى قايتا بېسىۋېلىشقا قۇتراتقان. قۇمۇل رايونىدىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار بىلەن موڭغۇل ئاھالىلىرى پاناھ ئىزدەپ كەينى ـ كەينىدىن گەنجۇغا قېچىپ كەتكەن. XVI ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە، قۇمۇل رايونى پۈتۈنلەي ئىسلام دىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن.

ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا كېڭىيىشى قوچۇ ئۇيغۇرلىرى ئېتىقاد قىلىدىغان بۇددا دىنىغا قارشى قانلىق ئۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشقان. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە، كۇسەن (كۇچا)دىن تۇرپان، قۇمۇلغىچە بولغان جايلاردىكى بۇددا مەدەنىيىتىگە دائىر نۇرغۇن ئاسارئەتىقىلەر، جۈملىدىن كۆپلىگەن بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، مۇنارلىرى، بۇددا غارلىرى ۋەيران قىلىنغان، كۆپلىگەن بۇددا كىتابلىرى، يازما يادىكارلىقلىرى كۆيدۈرۈپ كۇل قىلىنغان، بۇددا راھىبلىرى پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەن ۋە رەھىمسىزلەرچە سۈرگۈن قىلىنغان. كۇسەننى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل قوچۇ رايونىدا بۇددا دىنى مۇشۇ تارىخىي بالايىئاپەتتە تۈگەشكەن. غەربىي يۇرتتىكى بۇددا دىنىنىڭ يوقىلىشى بىرگە ئىنتايىن چوڭقۇر ۋە ئېچىنىشلىق تارىخىي ساۋاق قالدۇردى.

ئازايغان. مىلادى 1502- يىلى مەھمۇدخان جەنۇبقا يۈرگەن ئۆزبېكلەر بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان، ئەھمەدخان شەرقىي قىسمىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى چوڭ ئوغلى مەنسۇرغا ھاۋالە قىلىپ، سەئىد دېگەن ئوغلىنى ئېلىپ، ئاكىسى سولتان مەھمۇدخانغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن تاشكەنتكە بارغان. شۇ يىلى سولتان مەھمۇدخان، سۇلتان ئەھمەدخانلار شايبانىخان بىلەن ئوخسىدا بولغان جەڭدە شايبانىخانغا ئەسىر چۈشكەن. كېيىن ھەر ئىككىسى بوشاپ قايتىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تاشكەنتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي قىسمىدىكى كەڭ زېمىندىن ئايرىلغان. 1503 - يىلى سۇلتان ئەھمەدخان ئاقسۇدا كېسەل بولۇپ ئۆلگەن. مەنسۇرخان ھەقلىق ۋارىس بولغان (1503—1544-يىللار). سۇلتان مەھمۇدخان دۆلىتىنى تارتتۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، سەئىدخان، باباچاق دېگەن ئىككى جىيەنىنى ئېلىپ يايلاققا قېچىپ كەتكەن. 1509-يىلى سۇلتان مەھمۇدخان ئۆزبېك خانى شايبانىخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

چاغاتاي خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي قىسىمغا بۆلۈنگەندە، مەۋلانە ئەرشىدىن ئائىلىسى شەرقىي قىسىم ھاكىمىيەتكە يېقىنغان. بۇ چاغدا مەۋلانە ئەرشىدىن ئائىلىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان خوجا تاجىدىن مەھمۇد نەقشبەندىيە مەزھىپىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، بىئەپ ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئۈچۈن نەقشبەندىيە مەزھىپىگە بەيئەت قىلغان. «تارىخىي رەشىدى» دە يېزىلىشىچە، خوجا تاجىدىن تۇستىكى مەۋلانە ئەلى غەردانىنىڭ قولىدا ئىلىم تەھسىل قىلغان، يەنە ئۇزاق ۋاقىت خوجىگانلاردىن تەلىم ئالغان، شۇڭا خوجا تاجىدىنىنىڭ داڭقى چىقىپ كەتكەن. ئۇ خوجىگانلارنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن تۇرپانغا دىن تەشۋىق قىلغىلى بېرىپ، سۇلتان ئەھمەد تەرىپىدىن قىزغىن كۈتۈۋېلىنغان. خوجا تاجىدىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئەھمەدخان بىلەن مەنسۇرخانغا 50 يىل روھىي ئۇستاز بولغان ھەم دېھقانچىلىق، سودىگەرچىلىك بىلەن بېيىپ كەتكەن. ئۇنىڭ قولى ئۇزاتقان يەرگە يېتەتتى، " پۈتۈن خانلىقنىڭ ئىشلىرىدىن ئۇنىڭ سەمىدىن ئۆتمەيدىغىنى يوق ئىدى ".[1] خوجا

---

[1] «تارىخىي رەشىدى»، 1 - بۆلۈم 346 - بەت.

توغۇلغان سۇلتان سەئىدخان ئەھمەدخاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى، مەنسۇرخاننىڭ ئىككىنچى ئىنىسى ئىدى. ئۇ 12 ييشىدا ئاتىسى بىلەن ھەربىيدە بولغان، مەھمۇدخانغا ياردەملىشىپ ئۆزبېكلەرنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈش جېڭىدە يارىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا سەرسان بولۇپ يۈرگەن، كۆرمىگەن كۈنلەرنى كۆرۈپ، مىڭ تەسلىكتە كابۇلغا بارغان. بىر نەۋرە ئاكىسى زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر شاھ ئۇنى يېنىغا ئېلىپ، ئەنجانغا باش ۋالى قىلغان. 1514-يىلىنىڭ بېشىدا ئۆزبېكلەر لەشكەر تارتىپ ئەنجانغا ھۇجۇم قىلغاندا، سەئىدخان لەشكەرلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە يېنىپ كېلىپ، مىرزا ئابابەكرى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپ، يېڭىسار، قەشقەر شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلغان، مىرزا ئابابەكرىنى تىرىك تۇتۇپ، خوتەن، ئاقسۇلارنى قايتۇرۇۋالغان. شۇ يىلى 5- ئاينىڭ 3-كۈنى سەئىدخان دوغلات قەبىلىسى ئەمىرىنىڭ ھىمايىسىدە خانلىققا ئولتۇرۇپ، يەكەننى پايتەخت قىلغان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئاكىسى مەنسۇرخان شەرقىي قىسىمدىكى تۇرپاندا ئۆزى بەگ - ئۆزى خان بولۇۋالغانىدى. سەئىدخان غەربىي رايوننىڭ تىنچلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئومۇميىلىقنى ئەلا بىلىپ، 1516 - يىلى يازدا مەنسۇرخان بىلەن يارىشىپ ئىتتىپاق تۈزگەن. سەئىدخان مەنسۇرخاننى بەك ئىززەتلىگەن ۋە خۇتبىنى ئۇنىڭ نامىغا ئوقۇيدىغانلىقنى، ئۇنىڭ نامىدا پۇل قۇيدۇرىدىغانلىقنى بىلدۈرگەن. ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەننىڭ يارىششى ئارقىسىدا، يەكەن بىلەن تۇرپان 20 يىل تىنچ ئۆتكەن، شەكلەن بىرلىك ئەمەلگە ئاشقان.

سەئىدخان خانلىقىنىڭ زېمىنىنى قوغداش ھەم تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن " غازات " بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، سىرتقا قارىتا ئۆزلۈكسىز بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى ئېلىپ بارغان. كۆلىمى چوڭراق ئۇرۇش ئۈچ قېتىم بولغان، لەشكەرلىرىنىڭ ئالدى غەربىي شىمالدا پەرغانە، ئەنجانلارغىچە، غەربتە بەدەخشان ۋە بولور (پاكىستاننىڭ شەرق قىسمى)غىچە، جەنۇب ۋە شەرقىي جەنۇبتا كەشمىر ھەم تىبەتكىچە يېتىپ بارغان. ئۇ تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكى ۋە شەرقىي شىمال ئېتىكىگىمۇ لەشكەر تارتقان.

بەشىنچى باب يەكەن خانلىقىنىڭ ئالدىنقى دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى

1 ـ بۆلۈم سەئىدىيە خانلىقى ۋە ئىسلام دىنى

يەكەن خانلىقى شەرقىي چاغاتاي نەسەبىدىكى سەئىدخان[1](1514 — 1533ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا يەكەننى مەركەز قىلىپ قۇرغان يەرلىك ھاكىمىيەت بولۇپ، ئىلگىرى ـ كېيىن 11 خان تەختتە ئولتۇرغان، 166 يىل ھۆكۈم سۈرگەن.

14 — 15ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۆمۈر سۇلالىسى زاۋالغا يۈز تۇتقانلىقتىن، قىپچاق يايلىقىدىكى ئۆزبېكلەر جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، ئاخىر ماۋەرائۇننەھر رايونىنى بېسىۋېلىپ، شايبان سۇلالىسىنىڭ بۇخارا خانلىقىنى قۇرغان. ماۋەرائۇننەھر رايونىدىن سىقىپ چىقىرىلغان تۆمۈر ئەۋلادى زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر (1483ـ1530ـيىللار) كابۇل، ئافغانىستاننى ئىشغال قىلغان، كېيىن يەنە ھىندىستانغا كىرىپ، ” ھىندىستان موغۇل ئىمپېرىيىسى “نى قۇرغان. شۇ مەزگىلدە قازاقلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقى بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئۆزبېكلەردىن ئايرىلىپ چىققان. بىر قىسىم قازاقلار بۇيرۇتلار (قىرغىزلار) بىلەن بىرلىشىپ، تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى غەربىي رايوننى ئىگىلىگەن. ئويراتلار بولسا تىيانشاننىڭ شىمالى ۋە شەرقىدىكى جايلارنى ئىگىلىگەن. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، شەرقىي چاغاتاي ئەۋلادى ۋە ئۇلارغا قاراشلىق موڭغۇللار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بوستانلىققا كۆچۈپ، يەكەن خانلىقىنى قۇرغان.

سۇلتان سەئىدخان يەكەن خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى. 1487 ـ يىلى

---

[1] بۇ خانلىقنى سەئىد (ئەرەبچە مەنىسى سائادەتمەن) دېگەن نام بىلەن قۇرغانلىقى ئۈچۈن، ھاكىمىيەت سەئىدىيە خانلىقى دەپ ئاتالغان.

يەرگە بولغان خوسۇسىي ئىگىدارچىلىقنى ئاساس قىلغان. مۇشۇ ئاساستا، خانلىقنىڭ پۇقرالىرى تۇمەن (دېھقان)، خۇچىن (ئەسكەر)، ئەما (كۆچمەن چارۋىچى)، ئەمەلدار ۋە مەسچىت مۇتىۋەللىسى دەپ ئايرىلغان. ”تۇمەن“ دەپ ئاتالغان دېھقانلار ھەر يىلى خانغا ئىجارە - باج تاپشۇراتتى، يەر ئىجارىسىدىن باشقا، يەنە شەرىئەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئوندىن بىر نىسبەتتە ئۆشرە تاپشۇراتتى. خانلىقتىكى ئىشان، خوجا دەپ ئاتىلىدىغان دىنىي فېئوداللار دەھرىي فېئوداللارغا ئوخشاش، يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلار قاتارىدا تۇراتتى. ئۇلار دىنىي ئىمتىيازغا تايىنىپ ۋەخپە يەر ھەم مۈلۈكنى ئىگىلەپ، كەڭ چاپاكەش مۇسۇلمانلارغا ئىقتىسادتىن ھالقىغان فېئوداللىق زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە يۈرگۈزۈپ، زور ئىقتىسادىي كۈچ توپلىغان، مۇشۇنداق شەكىللەنگەن دىنىي فېئودال يانچىدارلارنىڭ قورۇق ئىگىلىكى خانلىقنىڭ فېئوداللىق ئىگىلىكىنىڭ ئالاھىدە تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالغان.

شەرقىي چاغاتاي نەسەبىدىكى خانلار ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ ئىسلام دىنى سۈننىي مەزھىپىنىڭ ھەنەفىيە ئېقىمىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەنىدى. تارىختا ئۆتكەن خان - پادىشاھلارنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي، راھەت - پاراغەتكە بېرىلىپ، ئەل - يۇرتنىڭ ئىشىنى بىر چەتكە قايرىپ قويغانىدى. سۇلتان سەئىدخانمۇ دەسلەپكى مەزگىللەردە بۇنداق ئىللەتتىن خالىي بولالمىغان. سەئىدخان ”ياش ۋاقتىدا ئويۇن - تاماشا، كەيپ - ساپانى ياخشى كۆرىدىغان، ئۆزىنى تۇتۇۋشنى بىلمەيدىغان، ئەخلاق جەھەتتىن تەربىيىلىنىشكە كۆڭۈل بۆلمەيدىغان[1]“ بولۇپ قالغانىدى. ئۇ بولۇپمۇ قەشقەرنى بويسۇندۇرۇپ، يەكەننى پايتەخت قىلىپ، خانلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن، بىر مەزگىلگىچە مۇۋەپپەقىيەت قازاندىم دەپ خۇدىنى يوقىتىپ، كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ كەتكەن. بۇ ئەمدىلا ئەسلىگە كەلگەن ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا زىيان يەتكۈزگەن، دۆلەتنىڭ كۈچى ئاجىزلاشقا باشلىغان. سۇلتان سەئىدخاننىڭ كەيپ - ساپاغا بېرىلىشى ۋە سەئىدىيە

---

① «تارىخىي رەشىدى»، 2 - بۆلۈم، 432 - بەت.

بۇ ئۇرۇشلارنىڭ كۆپى كىچىكيىمچىلىك خاراكتېرىدە بولغاچقا، بېسىۋېلىنغان جايلارنى ئۇزاق تۇتۇپ تۇرالمىغان، مۇستەھكەم ھۆكۈمرانلىق ئورنىتالمىغان. 1533 - يىل 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئۇ تىبەت (لاداق)قا يۈرۈش قىلىپ قايتىشىدا، ئېگىز تاغدا ئوكسىگېن يېتىشمەي، دېمى سىقىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ جەڭ بىلەن ئۆتكەن ھاياتى شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشقان.

يەكەن خانلىقى سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى قوللانغانىدى. ھەر بىر خاننىڭ تەختكە چىققاندىن كېيىنكى ھەممىدىن مۇھىم ئىشى يېقىن تۇغقانلىرىغا، خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەلدارلارغا سۇيۇرغاللىق بۆلۈپ بېرىش ئىدى. سۇيۇرغال ئىگىلىرى ئەمەلىيەتتە ئۆز زېمىنىنى نازارەتسىز مۇستەقىل سورايتتى. خان ئالىي ھۆكۈمران سۈپىتىدە، ئۆزىگە تېگىشلىك زېمىنغا ئىگە ئىدى ھەم خانلىق تەۋەسىدىكى دەريا ۋە كانلاردىن چىقىدىغان يۇمشاق قاشتېشىدىن قىلىنغان زور مىقداردىكى كىرىمدىن بەھرىمەن بولاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خان جەمەتىنى بىر سۇيۇرغاللىقتىن يەنە بىر سۇيۇرغاللىققا كۆچۈرۈش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئىدى. يەكەن خانلىقى ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەمەللەرنى تەسىس قىلغان. ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەل سىستېمىسىدا ئەڭ مۇھىم يەرلىك ھەربىي - مەمۇرىي ۋەزىپە يەكەن ۋە قەشقەرنىڭ باش ۋالىيلىقى بولۇپ، بۇ ۋەزىپىنى خان ياكى خان جەمەتىدىن بولغان ۋەزىر (ئاتىلىق)لەرلا ئۆتەتتى. شاھ مەھمۇد جۇراسنىڭ «تاۋارىخ »① دېگەن ئەسرىدە يەكەندە تەسىس قىلىنغان خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئورگانلىرى يېزىلغان. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، شەھەرلەردە ۋە ئارمىيىدە ئىسلام دىنى سوتچىسى ــ قازى دېگەن ۋەزىپە تەسىس قىلىنغان. بۇ ئىسلام دىنى قانۇنىنىڭ دۆلەتنىڭ مەمۇرىي تۈزۈمىدە بارغانسېرى چوڭ رول ئوينىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئىسلام دىنى خانلىقنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنىڭ شەكىللىنىشىگىمۇ كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەن. يەكەن خانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى فېئودال خوجىلارنىڭ

---

① شاھ مەھمۇت جۇراسنىڭ «تاۋارىخ» ناملىق ئەسىرى ھىجرىيە 1087 (مىلادىيە1676ـ1677) - يىللىرى يېزىلغان. بۇ نەقىل ئاكىموشكىننىڭ 1976 - يىلى موسكۋادا چىققان رۇسچە تەرجىمىسىدىكى ئىزاھاتتىن ئېلىندى.

ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان خانلىق خەزىنىسى ۋە سەئىدىيە خانلىقىغا قاراشلىق يەرلەرنىڭ كىرىمى ئىلىم - پەننى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئالىي مەدرىس، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىغان بولغان.

«تارىخىي رەشىدى» دە كۆرسىتىلىشىچە، سۇلتان سەئىدخان ئەخلاق جەھەتتە بۇزۇلۇش ياسىغاندىن كېيىن، ئالىملارنىڭ مۇھاكىمە- موتالىئەلىرىنى ئويۇشتۇرۇپ، ئالىــمــلارنــى ھۆرمەتلەيدىغان بولغان. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىغان: "ئالىملارنى ھۆرمەتلەش لازىم، ئالىملارغا يىراقتىن تەزىم قىلىش لازىمكى، ئالىملارغا تەزىم قىلىشتىن ماڭا ئاھانەت كەلمەيدۇ". "مەنمەنلىك، تەكەببۇرلۇق ئۆز جېنىمىزنى قىينىغانلىق بولىدۇ، ئىلىمغا تەكەببۇرلۇق قىلىش ئەقىلسىزلىق بولىدۇ". ئۇ يامان ئىللەتلەرنى چەكلەش، كىشىلەرنى ناچار مىجەز- خۇلقتىن توسۇش ئۈچۈن ھەمىشە ئۇلۇغ شائىر ۋە ئالىم ئابدۇراخمان جامىنىڭ «ئەخلاق توغرىسىدىكى رىسالە» سىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ: "ئۇلۇغ پىرىمىز مەنسەپنى بۇزۇقچىلىق قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، ياخشى ئىش قىلىش ئۈچۈن تــۇتــۇش لازىــم، دېگــەن، بــۇ ئــىــسلام تــەقــۋادارلــىــرىــنــىــڭ بۇرچى[1]» دېگەن. ئۇ يەنە: " مەنسەپ ھەم ياخشى، ھەم يامان ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، بىزنىڭ ئارزۇيىمىز مەنسەپنى ياخشى ئاقىۋەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتۇر" دېگەن.

سۇلتان سەئىدخان ئابدۇرىشىتخاننى ئاقسۇغا ۋالىي قىلىپ ئەۋەتكەندە، ئۇنىڭغا مۇنداق بېيىتنى ئېيتقان:

" تەلەپ قىلمىغىل ياخشى نامدىن بۆلەك،
كونىرىمايدۇ بۇ نام بىلمەك كېرەك.
پۇقرانىڭ ئىسلاھىنى سەن كۆزەت،
بولسۇن مەندىن ئول ساڭا يادىكار. "

ئۇ، شۇنى ئەستە ساقلاش لازىمكى ، ئۆمۈر ئېتىزىغا ياخشى ئۇرۇقنى تېرىش كېرەك، سەن ياخشى ئىش قىلىش بىلەن نام چىقارغايسەن، دېگەن. سۇلتان سەئىدخان ئۆزىمۇ كۆپرەك ۋاقتىنى ئىلىم ئىشىغا قاراتقان. بۇ

---

[1] مىرزا ھەيدەر كوراگان: «تارىخىي رەشىدى».

خانلىقىدىكى ئەربابلار ئىچىدە بۇ كېسەلنىڭ يامراپ كېتىشى سەئىدىيە خانلىقى ئەتراپىغا توپلانغان ساپ نىيەتلىك كىشىلەر ۋە ئىلىم ئەھلىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىغان. سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئۇستازى مەخدۇمى نوسانى دېگەن كىشى ئۇنى " ھەممە مەست قىلىدىغان نەرسىلەردىن قول ئۈزۈپ تەۋۋا قىلىش①"قا دەۋەت قىلغان، ئۇ ئاندىن تەۋۋا - ئىستىغپار ئېيتىپ،ھاراق - شاراپنى تاشلاپ، ئەيش - ئىشرەتتىن قول ئۈزۈپ، دۆلەتنى روناق تاپقۇزۇشقا بەل باغلىغان. ئۇ ئۇستازلارنىڭ تەلىماتىنى قوبۇل قىلىپ، يامان ئىللەتلەرنى تۈزىتىپ، خەلققە ياخشىلىق قىلىش تەرەپكە بۇرالغان. سەئىدخاننىڭ پۈتۈن كۈچ - قۇۋۋىتى ۋە ئىقتىدارىنى خەلققە ياخشىلىق قىلىشقا سەرپ قىلغانلىقى، ئىلىم - مەرىپەتكە قاراتقانلىقى دۆلەت ئەربابلىرىنى ۋە ئىلىم ئەھلىنى قاتتىق تەسىرلەندۈرگەن، ئالىم - ئۆلىمالارنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان، خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. خەزىنىنى ئىلىم - پەننى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن سەرپ قىلىدىغان بولغان. ئۇ ئالتە - يەتتە يىل ئۆمرىنى ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا بىلەن ئۆتكۈزگەنلىكىگە پۇشايمان قىلىپ، " ئۆمۈرنى ئەجەب زايە ئەتتىم " دەپ قاتتىق ئېچىنغان.

سۇلتان سەئىدخان ئوردا نامىدىن ئىچىملىك نەرسىلەرنى قاتتىق مەنئى قىلىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئىچىملىك ئىستېمال قىلىشنى قاتتىق چەكلىگەن، ئۇنىڭ يارلىقىدا مۇنداق دېيىلگەن: " ئادەمنىڭ پەزىلىتى پەقەت ئەخلاقى بىلەن بەرپا بولىدۇ. بىر خىل تۈزۈم بىرمۇنچە قانۇن - ئەخلاقلار بىلەن قۇرۇلغان بىر ئىمارەتكە ئوخشايدۇ، ئەخلاق جەھەتتىن چۈشكۈنلىشىش يوقىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ. تۈزۈم بارلىق ھوقۇقىقا، ھوقۇق بولسا ئاۋامنىڭ ئەخلاقىغا تايىنىپ يولغا قويۇلىدۇ.②" شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خانلىقىدا قانۇن – تۈزۈم، ئەخلاق – ئەردەمنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن بىر يۈرۈش قانۇن – نىزاملار تۈزۈپ چىقىپ يولغا قويۇلغان ".③ ئىلگىرى شاھانە بەزمە، نەغمىلەر

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگان: «تارىخى رەشىدى» نىڭ تەرجىمىسى.
② «يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 155 - بەت.
③ يۇقىرىقى كىتاب.

ئۇزۇن تۇرماي، ئاخىر سەئىدخان بىلەن خوشلىشىپ ھىندىستانغا كەتكەن. بۇ موغۇل سۇلالىسىنىڭ ئاساسچىسى بابۇر 1530 - يىلى 48 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتۈپ، ھۇمايۇن تەختكە ۋارىسلىق قىلغان چاغ ئىدى. ھۇمايۇن پىرىنخۇنلۇققا مەپتۇن بولۇپ كەتكەن، ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ ئېتىقاد قىلغىنى ھىندىستانلىق «دانىشمەن» ۋە سېھىرگەر شەيخ پۇل ئىدى. شۇڭا، بۇ ھۆكۈمران ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلەر خوجا مەخدۇمى نۇرىغا بەك سوغۇق مۇئامىلە قىلغان، خوجا مەخدۇمى نۇرى ئۇ يەردىن كېتىشكە مەجبۇر بولغان. مىلادى 1539 - يىلى ئۆز يۇرتىغا قايتىپ بېرىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى ماۋەرائۇننەھردە ئۆتكۈزگەن. خوجا مەخدۇمى نۇرى ئۆمرى غورىگىلچىلىك، ئوڭۇشسىزلىقتا ئۆتكەچكە چوڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغان.

2 - بۆلۈم مۇھەممەد شېرىپ ۋە ئۇنىڭ ئۇۋەيسىيە مەزھىپى

سەئىدخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، 25 ياشلىق ئابدۇرىشتخان ئاتىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى (1533 — 1560-يىللىرى). ئۇ ئۇرۇشلاردا پىشقان، چېۋەر، قابىل ياش خان ئىدى. ئۇ تەختكە ئولتۇرۇپلا خانلىقنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن قاتتىق قول سىياسەت قوللىنىپ، ئاسىيلارنى تازىلاش نامى بىلەن سەئىد مۇھەممەد مىرزا قاتارلىق خانلىقتىكى مۇھىم ئەربابلارنى يوقاتقان. بۇنىڭدىن باشقا، مەۋلانە ئەرشىدىن ئائىلىسىنىڭ دىنىي كۈچىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن نەقشبەندىيە تەرىقەتچىلىرىنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن بىرى بولغان خوجا مۇھەممەد شېرىپ ۋە ئۇنىڭ ئۇۋەيس مەزھىپىنى يۆلەپ، ئۆزىگە پايدىلىنىدىغان قورال قىلغان.

خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سايرام دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان، يەتتە يېشىدا ئاتىسىدىن يېتىم قېلىپ، ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ

ۋاقىتتا جەمئىيەتتە ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلىرىگە بولغان ھۆرمەت كۆچەيگەن، ئالىملار ئىززەتلەنگەن①. خوجا مەخدۇمى نۇرى شىرازدا تىبابەتچىلىكنى ئۆگىنىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا، جەنۇبىي ئاسىيانى 23 يىل ئايلانغان، كېيىن سەمەرقەندتىن قەشقەرگە كېلىپ، تىبابەتچىلىك قىلغاچ دىن تارقاتقان. ئۇ چۈشۈمدە خوجا ئەخرارنىڭ تاپشۇرۇقىنى قوبۇل قىلىپ قەشقەرگە كەلدىم دېسىمۇ، لېكىن قەشقەردە ئاران ئىككى يىل تۇرۇپ، مەنسۇرخاننىڭ تەكلىپى بىلەن تۇرپانغا بېرىپ، تۇرپاندا ئۈچ يىل تۇرغان. سەئىدخان بەدەخشانغا يۈرۈش قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خوجا مەخدۇمى نۇرى تۇرپاندىن قەشقەرگە قايتىپ كەتكەن. ئۇ شاھزادە ئابدۇراخمان سۇلتاننىڭ كېسىلىنى، ۋەزىر سەئىد مۇھەممەد مىرزىنىڭ ماخاۋ كېسىلى ۋە قۇسقاق كېسىلىنى داۋالاپ ساقايتقان ھەم سەئىدخاننىڭ ئىخلاسىغا نائىل بولغان. خوجا مەخدۇمى نۇرى يەكەنگە كەلگەندىن كېيىن، خوجا تاجىدىنمۇ تۇرپاندىن يەكەنگە بارغان، روشەنكى، ئۇنىڭ مەقسىتىمۇ روھىي داھىيلىق ئورۇنىنى تالىشىش ئىدى. خوجا تاجىدىنمۇ سەئىدخاننىڭ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، ئۇزۇن ۋاقىت تۇرپاندا تۇرغانلىقتىن، ئاخىر بىر يىل تۇرۇپلا تۇرپانغا قايتىپ كەتكەن. خوجا تاجىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مەنسۇرخاننى مىڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىشقا داۋاملىق قۇترىتىپ، " غازات "نىڭ ئوتىنى گەنسۇغىچە تۇتاشتۇرغان. جياجىڭنىڭ 3- يىلى (1524-يىلى) تاجىدىن گەنجۇنى مۇھاسىرە قىلىشقا قوماندانلىق قىلغاندا، سېپىل تۈۋىدە ئوق تېگىپ ئۆلگەن. " قىرىق نەچچە يىلنى بېشى باش، پاقالچىقى تاش بولۇپ ئۆتكۈزگەن②" بۇ " غازات "چى سەركەردە ئاخىر تارىخ دەرياسىدا غەرق بولغان قېيىققا ئايلانغان.

خوجا مەخدۇمى نۇرى سەئىدخان ئوردىسىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ بەدەخشانغا كەتكەن. سەئىدخان يەنە ئادەم ئەۋەتىپ، خوجا مەخدۇمى نۇرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ ئۆزىگە ئۇستاز قىلغان، لېكىن خوجا مەخدۇمى نۇرى يەكەندە

① مىرزا ھەيدەر كوراگان: «تارىخى رەشىدى».
② «مىڭ سۇلالىسى ۋۇزۇڭ خاننىڭ ئوردا خاتىرىلىرى»، 112-جىلد

ئۇ قەشقەردىن يەكەنگە بېرىپ ئون يىل دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، 1565 ـ يىلى 95 يېشىدا ۋاپات بولغان (يەنە بىر رىۋايەتتە، 1555 ـ يىلى ئۆلگەن دېيىلىدۇ)، ئۇنىڭ جەسىتى يەكەن شەھىرى ئىچىدىكى ئۆزىنىڭ مەدرىسىگە قويۇلغان. مۇھەممەد شېرىپ ئالەمدىن ئۆتۈش ئالدىدا، ئۆزىنىڭ شاگىرتى مۇھەممەد ۋەلى سوپىنى دىنىي ۋارىسلىققا يەنى ئىشانلىق ۋەزىپىسىگە كۆرسەتكەن. ۋەلى سوپى كېيىنكى ۋاقىتتا ئابدۇرىشىتخاننىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان ئابدۇكېرىمنىڭ روھىي ئۇستازى بولغان.

مۇھەممەد شېرىپ قەشقەر، يېڭىسار ۋە يەكەن رايونلىرىدىكى دىنىي پائالىيەتلىرىدە "ئۇۋەيسىيە" دەپ ئاتىلىدىغان تەرىقەت مەزھىپىنى قۇرغان. "ئۇۋەيس" — "قۇدرەت" دېگەنلىك بولىدۇ، سوفىزم مەزھىپىنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللانغاندا، "ھېكمەتلىك"، "كارامەتلىك" مەزھەپ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. خوجا مۇھەممەد شېرىپقا دائىر تەزكىرىلەردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئېتىقاد قىلغىنى قەدىمكى يەسەۋى مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسى، لېكىن ئۇۋەيس مەزھىپى يەكەن خانلىقىدىكى مەھەللىۋى خاراكتېرلىك بىر مەزھەپ بولۇپ، ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسى خانلىقنىڭ غەربىي قىسمى بىلەنلا چەكلەنگەن، ئۆز ۋاقتىدا مەنسۇرخان كونترول قىلىپ تۇرغان شەرقىي قىسىم رايونلار دىنىي جەھەتتە يەنىلا نەقشىبەندىيىگە ئېتىقاد قىلىدىغان مەۋلانە ئەرشىدىن ئائىلىسىنىڭ قولىدا ئىدى.

ئابدۇرىشىتخان خوجا مۇھەممەد شېرىپ ۋە ئۇنىڭ ئۇۋەيسىيە مەزھىپىنى يۆلەش بىلەن بىللە، دىنىي جەھەتتىكى تەڭپۇڭلۇقنىمۇ ساقلىغان، بۇنىڭ ئۈچۈن خوجىگانلارنىڭ ئەۋلادىنىمۇ ناھايىتى قەدىرلىگەن. ئۇ ئۇدۇن (خوتەن) نىڭ قاشتېشىنى قېزىش ھوقۇقىنى خوجىگانلارنىڭ پەي نەۋرىسى مۇيىنغا ئىنئام قىلغان، مۇيىن قاشتېشى قېزىش ھوقۇقىنى سېتىپ نۇرغۇن كىرىم قىلغان. ئابدۇرىشىتخان سوفىزمنىڭ ئىخلاسمەن ئېتىقادچىسى ئىدى. ئابدۇرىشىتخان ئۇدۇننى ئىككى قېتىم كۆزدىن كەچۈرگەن، 1559 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم ئۇدۇنغا كېتىۋېتىپ يول ئۈستىدە ۋاپات بولغان.

بولغان. ياشلىق دەۋرىدە سەمەرقەندتىكى ئۇلۇغبەگ مەدرىسىدە 30 يىلچە بىلىم تەھسىل قىلغان، ئۇنىڭدىن كېيىن قەشقەرگە كېلىپ، پەرداز بۇيۇملىرى سودىسى بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. ئۇ كېيىن مەككە ـ مەدىنىنى تاۋاپ قىلىپ، دىنىي جەھەتتىكى بىلىمى ۋە پازىللىقى بىلەن ئابروي قازانغان. ئۇ ھەج قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يەكەن خانلىقىنىڭ سۇلتانى ئابدۇرىشىتخان بىلەن تونۇشقان. ” سۇلتان ئابدۇرىشىتخان بۇ خوجىنىڭ شەرىپىگە ئۇن كۈن زىياپەت بېرىپ، خوجا مۇھەممەد شېرىپىنى ئۆزىگە ئۇستاز قىلغان. ①“ خوجا مۇھەممەد شېرىپنىڭ بىردىنلا ئاتىقى چىقىپ، قەشقەر شەھىرىدە كىشىلەر يۇقىرىدا بەگ ـ بىگاتتىن تۆۋەندە ئاددىي پۇقراغىچە بەس ـ بەس بىلەن ئۇنىڭغا بەيئەت قىلغان. سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭغا قاغىلىق شەھىرىدە مەدرىس ياسىتىپ بەرگەن. خوجا مۇھەممەد شېرىپ ئۇستاز، ”پىر“لىك سۈپىتى بىلەن ساتۇق بۇغراخان مازىرىغا شەيخ بولغان. خوجا مۇھەممەد شېرىپ بۇ مازارغا تايىنىپ كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن. كىشىلەر ئۇنى «تەزكىرەئى بۇغراخان» دېگەن كىتابنىڭ پارسچە قوليازمىسىنىڭ ئاپتورلىرىدىن بىرى، دەپ قارايدۇ②. خوجا مۇھەممەد شېرىپ ساتۇق بۇغراخان مازىرىدا يەتتە يىل ئىستىقامەت قىلغان.

كېيىن قىرغىزلار زاكات تاپشۇرۇشنى رەت قىلغان، ئابدۇرىشىتخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپخان قىرغىزلارغا لەشكەر تارتقاندا ئۆلگەن. ئابدۇرىشىتخان قىساس ئېلىش ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ قەشقەرگە بارغاندا، سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى تاۋاپ قىلغىلى بارغان. مۇھەممەد شېرىپ قارا تاپقان شاھزادىنىڭ ھەققىگە دۇئا قىلغان ھەم خاننىڭ شۇ قېتىمقى يۈرۈشىگە ماشايىقلاردىن مەدەت تىلىگەن. شۇ قېتىمقى يۈرۈشتە ئابدۇرىشىتخان ئۆزبېك خانى شايبانىخاننى، قازاق ۋە قىرغىز ئەسكەرلىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغانلىقتىن، خوجا مۇھەممەد شېرىپنىڭ شۆھرىتى تېخىمۇ ئۆسۈپ كەتكەن.

---

① يۇقىرىقى كىتاب.
② شاھ مەھمۇد جوراس: «تاۋارىخ»، 265 ـ بەتتىكى 55 ـ ئىزاھ.

ئېلىنىۋالغان. يەكەننىڭ ئەمىر ۋە ۋەزىرلىرى موغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئابدۇكېرىمگە خان دېگەن نامنى بەرگەن، ئىككى كۈن كېيىن كەلگەن سوپى سۇلتان تەن بېرىشكە مەجبۇر بولغان.

ئابدۇكېرىم تەختكە ۋارىسلىق قىلىشتا ۋەلى سوپىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن بولىشمۇ، لېكىن ئۇۋەيس مەزھىپىنىڭ سىياسەتكە ئارىلىشىش ھەرىكىتىگە پەخەس بولماي تۇرالمايتتى. شۇڭا، ئابدۇكېرىم بىر مەھەل باشقا ئىشانلارنى پايدىلىنىپ ئۇۋەيس سوپىنىڭ كۈچىنى خوراتماقچى بولغان. شۇ چاغدا ئابدال مەۋلانە ئىسملىك بىر تەسەۋۋۇپچى يەكەنگە كەلگەن. ئابدۇكېرىم بۇ سوپىغا بەك قىزىققان ۋە ۋەزىر خوجا ئابدۇللا بىلەن بىللە ئابدال مەۋلانىنى ئۇستاز تۇتقان. رىۋايەتكە قارىغاندا، ئابدۇكېرىم بىر قېتىم تىبەتكە يۈرۈش قىلغاندا، ئاشۇ " ئەۋلىيا "نىڭ دۇئاسى بىلەن " سەپىرى ئاقىيوللۇق " بولغانمىش.①

شۇڭا مۇھەممەد ۋەلى سوپى ئابدال مەۋلانە بىلەن جېننىڭ بارىچە يۈت تېپىشىشكە، ئۇۋەيس مەزھىپىنىڭ تەسىرىنى يېگىباشتىن كۈچەيتىشكە مەجبۇر بولغان. شۇ مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەھمەد كاسانى (مەخدۇم ئەزەم) نىڭ ئوغلى خوجا ئىسھاق سەمەرقەندتىن قەشقەرگە كەلگەن. مۇھەممەد ئۇۋەيس سوپى بۇ چاغدىمۇ چېقىمچىلىق قىلىپ، ئابدۇكېرىمخان بىلەن خوجا ئىسھاقنىڭ ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سالغان.

ئابدۇكېرىمخان تەختتە 37 يىل (1592-1559-يىللىرى) ئولتۇرغان، ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، يەكەن خانلىقىنىڭ ئىچكى - تاشقى سىياسىي ۋەزىيىتىدە قاتتىق داۋالغۇش يۈز بەرمىگەن. شاھ مەھمۇد جوراسنىڭ «تاۋارىخ» دېگەن كىتابىدا ئۇنىڭغا " دىنغا ئىخلاس قىلىدىغان، ئۆزىنى تۇتۇشنى بىلىدىغان، ناھايىتى تەقۋادار ۋە ئادىل كىشى ئىدى ②" دەپ باھا بېرىلگەن. ئۇ ئاكا - ئۇكىلار ئارا جايلارنى سۇيۇرغال قىلىپ بۆلۈشتە شەرىئەتنى ئاساس قىلغان، ئاتىسىدىن قالغان مال - بىسات ۋە قورال -

---

① شاھ مەھمۇد جوراس: «تاۋارىخ»، 273 - بەتتىكى 76 - ئىزاھ.
② شاھ مەھمۇد جوراس: «تاۋارىخ»، 160-بەت.

ئابدۇرىشتخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇزۇندىن بۇيان خانلىق تەختىنى تەمە قىلىپ كېلىۋاتقان ئىككى شاھزادە — ئابدۇكېرىم بىلەن سوپى سۇلتان ھاكىمىيەتنى تالاشقان. ئابدۇكېرىم ئابدۇرىشتخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، ئابدۇرىشتخان ئۇنى بۇرۇنلا ئۆلۈپ كەتكەن چوڭ ئوغلى ئابدۇلېتىپخاننىڭ ئورنىغا ئاقسۇنىڭ يەرلىك ھاكىمى قىلىپ تەيىنلىگەن بولسىمۇ، ئابدۇكېرىم ئاتىسىنىڭ يېنىدا ھەمراھ بولۇپ تۇرۇشنى باھانە قىلىپ بارغىلى ئۇنىماي، ئابدۇرىشتخاننىڭ گۇمانى ۋە نارازىلىقىنى قوزغىغانىدى. ئابدۇكېرىم قايتا - قايتا ئۆزىنى ئاقلىغاندىن كېيىن ئاتىسى ئاران كەچۈرۈپ، يېگىسارنى سوراشقا ئەۋەتكەنىدى. ئابدۇرىشتخاننىڭ تۆتىنچى ئوغلى سوپى سۇلتان كېلىشكەن، تىلى پاساھەتلىك، ھوقۇققا ھېرىس ئىدى، ئۇ ئاتىسىنىڭ ئەركە بالىسى بولۇپ، ئاتىسى ئۇنى قەشقەرگە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. ئىككى شاھزادە خانلىق ئورۇننى تالاشقاندا، دىنىي ساھەدىكىلەر خېلى چوڭ رول ئوينىغان. ئابدۇرىشتخان ئۆلۈشتىن بۇرۇن، ئابدۇكېرىم قەشقەردە تەسەۋۋۇپچىلىق بابىدا ئىستىقامەت قىلىۋاتقان مەشھۇر سوپى مىرزا چىراقنى مەخسۇس بېرىپ زىيارەت قىلغان. بۇ ئىستىقامەتچى: " دىن مۆتىۋەرلىرى ئۆزلىرىنى كەلگۈسىدە خان بولىدۇ، دەپ بەكمۇ ماختىشىدۇ ①" دېگەن، لېكىن ئۇنىڭغا ئاتىسىغا ئوخشاش سامانىنىڭ ئاستىدىن سۇ يۈگۈرتۈشكە دىققەت قىلىشنى، ئۆزىنىڭ ئارزۇسىنى ئالدىراپ ئاشكارا قىلماسلىقنى تەۋسىيە قىلغان. ئابدۇكېرىم يېگىسارغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، 3 - كۈنى ئۇۋەيس مەزھىپىنىڭ ۋەكىللىك سالاھىيىتىگە ئىگە ئادىمى مۇھەممەد ئۇۋەيس سوپى ئابدۇرىشتخاننىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئۇقۇپ، ئابدۇكېرىمگە شۇ ھامان خۇپىيانە ئۇقتۇرغان ھەم ئادەم توپلاپ يەكەنگە بېرىپ، خانلىق تەختىنى تالىشىشقا دەۋەت قىلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار بارلاس قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى مۇھەممەدنىڭ سوپى سۇلتانغا ئەھۋالنى خەۋەر قىلىپ بىراۋدىن ئەۋەتكەن خېتىنى تۇتۇپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇكېرىم يەكەنگە ئاۋۋال بېرىپ، ئانىسى چۇچۇك خانىمنىڭ رازىلىقىنى

---

① شاھ مەھمۇد جوراس: «تاۋارىخ»، 158-بەت.

شەھرىنى " سودىگەرلەر مىغىلداپ يۈرىدىغان، تۈرلۈك ماللار بىلەن تولغان ئاجايىپ مەشھۇر سودا بازىرى ئىكەن " دەپ يازغان. شۇ چاغدا يەكەن شەھرىدە 160 مەسچىت بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئۈستىدە باش مەسچىت بار ئىدى. ھەر جۈمە كۈنى مۇتەئەسسىپ بەگ دەپ ئاتىلىدىغان بەگ بازاردا ئايلىنىپ يۈرۈپ جۈمە نامىزىغا نازارەتچىلىك قىلاتتى. باش مەسچىت 12 نەپەر رەئىسنى چىقىرىپ ناماز ئوقۇمىغانلارنى جازالاپ، دىنىي ساقچىلىق رولىنى ئوينايتتى. 1604 - يىلى 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى بېنو دېكويىسنىڭ يەكەندىن ئەۋەتكەن خېتىدە ئېيتىلىشىچە، يەرلىك ئاھالە بۇ ياۋروپالىقنىڭ ئىسلام دىنى قائىدىسىگە ئەمەل قىلمايدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ئەجەبلەنگەن ۋە غۇلغۇلا قىلىشقان. بېنو دېكويىس ۋەقە تۇغۇلۇپ قالمىسۇن دەپ قورقۇپ، خاننىڭ مۇھاپىزەت قىلىشىنى ئىلتىماس قىلغان. قەشقەر، خوتەننىڭ پادىشاھ ۋە ۋەزىرلىرى بۇ خرىستىئان پوپىغا ئەدەب - ئىكرام بىلەن مۇئامىلە قىلغان، بېنو دېكويىس تەقدىم قىلغان «ئىنجىل» ۋە كرېست بەلگىسىنى قوبۇل قىلىپلا قالماستىن، ئۇنىڭدىن خرىستىئانىنىڭ " مۇناجات "، " قەسىدە "لىرىنى ئوقۇپ بېرىشنى، خرىستىئان ئەقىدىلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان، ئوقۇپ چۈشەندۈرۈپ بەرگەندە " كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىغان "، " ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي ماختىغان "، ئولىشىۋېلىپ، بېنو دېكويىسنىڭ ۋەزىنى ئاڭلىغان. ساقلى مەيدىسىگە چۈشۈپ تۇرغان مويسىپىت ئىسلام ئۆلىمالىرى " ئۇنىڭ سۆزىگە ھەيران بولۇپ ئېغىزلىرى ئېچىلىپ قالغان "، قىزىققان ۋە شادلانغان. بىر كۈنى خان بېنو دېكويىسنى ئوردىغا چاقىرتىپ، ئېتىقاد ئىكىسى ۋە ناماز ئوقۇشتا قايسى تەرەپكە قاراش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىسلام ئۆلىمالىرى بىلەن مۇنازىرىگە سالغان. ئۇلار ئاخىر خرىستىئان دىنىنىڭمۇ قوبۇل قىلىشقا ئەرزىيدىغان يېرى بار ئوخشايدۇ، دەپ قارىغان. بېنو دېكويىس چالىش شەھرىگە بارغاندا، بۇ شەھەرنىڭ بېگى باشتا ئۇنىڭغا " كاپىر " قاتارىدا قاراپ، زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغان، بېنو دېكويىس قەشقەر پادىشاھىنىڭ يارلىقىنى كۆرسەتكەندىن كېيىن، ئۇنى كەچۈرۈم قىلغان.

ياراغلارغا شەرىئەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئاكا - ئۇكىلىرى بىلەن ئورتاق ۋارىسلىق قىلغان. ئۇ بەش ۋاخ نامازنى ۋە جۇمە نامىزىنى زادى تاشلىمىغان، ھەتتا ۋەزىپە ئىجرا قىلىۋاتقان چاغدىمۇ دىنىي پەرزلەرگە خىلاپلىق قىلمىغان. ئۇ ھەر سەيشەنبە كۈنى ئەرز سورىغان، ئۇنىڭغا ئىسلام دىنى سوراقچىسى قازى ۋە مۇپتىنى، باشقا ئەمىرلەرنىمۇ قاتناشتۇرغان. " شەرىئەتنىڭ پەتىۋاسى بويىچە ھۆكۈم قىلىشقا تېگىشلىك دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىشتا قازى بىلەن مۇپتىدىن مەسلىھەت سورىغان، قائىدە - يوسۇنغا ياتىدىغان دەۋالارنى ئەمىرلەرنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرغان①". بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇ مەزگىلدە يەكەن خانلىقىدا ئىسلام قانۇنى بىلەن موڭغۇللارنىڭ ئادەت قانۇنى تەڭ يولغا قويۇلغان.

يەكەن خانلىقىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلدىكى ئەمەلىي ئەھۋالى 17- ئەسىرنىڭ بېشىدىكى غەربلىك خرىستىئان پوپى، پورتۇگالىيىلىك بېنو دېكويىسنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە بايان قىلىنغان. بېنو دېكويىس ھىندىستاندىن بەدەخشان ئارقىلىق جۇڭگوغا كېلىدىغان يولنى تېپىش ئۈچۈن، 1603 - يىلى 11 - ئايدا كارۋانغا قوشۇلۇپ لاھوردىن يەكەنگە قاراپ يولغا چىققان. 1605 - يىلى ئاقسۇ، كۇچا، چالىش (قاراشەھەر) ئارقىلىق شەرققە يۈرۈپ، ئېلىمىزنىڭ ئىچكى رايونىغا بارغان. بېنو دېكويىس ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى " قەشقەرىيە " دەپ ئاتىغان. ئۇ چاغدا ئابدۇكېرىم ئۆلۈپ، ئىنىسى مەھمۇدخان يۇرت سوراۋاتقانىدى. بېنو دېكويىس ئۇنى "قەشقەر پادىشاھى " دەپ ئاتىغان. پادىشاھنىڭ سىڭلىسى ھاجى خېنىم ئۇدۇن پادىشاھىنىڭ ئانىسى بولۇپ، مەككىگە ھەج قىلغىلى بېرىپ، قايتىشىدا كابولغا كەلگەندە يول خىراجىتى تۈگەپ قېلىپ بېنو دېكويىستىن 600 تىللا قەرز ئالغان. بېنو دېكويىس شۇ سەۋەبتىن بۇ مەلىكە بىلەن تونۇشۇپ قالغان. شۇڭا، ئۇ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا كەلگەندە، خانلىق ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن قىزغىن كۈتۈۋېلىنغان. بېنو دېكويىس خانلىقىنىڭ ئاستانىسى يەكەن

① يۇقىرىقى كىتاب.